

Landbruget i Østthimmerland år 1683

-

**Analyse af talmateriale
fra Chr. V's matrikel fra år 1683**

Keld Jensen

Juli 2022

Landbruget i Østhimmerland år 1683

- Analyse af talmateriale fra Chr. V's matrikel fra år 1683

Version I

Keld Jensen

Juli 2022

Forord

I år 1680'erne blev der i Kong Christian den V's regentperiode gennemført forarbejder til en matrikel omfattende hele det danske landbrug. På baggrund af det dengang indsamlede materiale er det muligt at gennemføre en relativ detaljeret analyse af landbruget, som det tog sig ud i Østhimmerland for mere end tre hundrede år siden.

Kilden til talmaterialet i denne rapport er Henrik Pedersens arbejde med bearbejdning af oplysningerne i de oprindelige dokumenter fra slutningen af 1600-tallet. Dette materiale blev offentliggjort i bogen 'De Danske Landbrug – fremstillet på grundlag af forarbejderne til Christian V.s matrikel 1688'.

Keld Jensen

Sønder Kongerslev

Juli 2022

Indhold

FORORD	5
INDHOLD	7
FIGURLISTE.....	8
TABELLISTE.....	9
KORTLISTE.....	9
1 INDLEDNING	11
1.1 DATASTRUKTUR	11
1.2 DEFINITION AF CENTRALE BEGREBER.....	11
1.2.1 <i>Geografiske inddelinger</i>	12
1.2.2 <i>Bosættelse</i>	12
1.2.3 <i>Tønder og tønder hartkorn</i>	13
1.2.4 <i>Gård og hus</i>	16
1.2.5 <i>Anden skyldsat jord</i>	17
1.2.6 <i>Tønder dyrket land</i>	17
1.3 TIDLIGERE UNDERSØGELSER OG LITTERATUR.....	17
1.4 STRUKTUREN I DENNE RAPPORT.....	20
2 DANSK LANDBRUG I SLUTNINGEN AF 1600-TALLET	21
3 PRÆSENTATION AF ØSTHIMMERLAND	25
3.1 ØSTHIMMERLAND – SAMMENLIGNET MED HELE LANDET	29
4 DE ØSTHIMMERLANDSKE SOGNE	33
4.1 LANDSBYERNE.....	36
4.1.1 <i>Sogdenes lav</i>	38
4.2 HOVEDGÅRDENE	38
4.3 GÅRDE OG HUSE.....	40
4.3.1 <i>Gårdene</i>	40
4.3.2 <i>Huse med jord</i>	43
4.3.3 <i>Huse uden jord</i>	45
4.4 LANDSKABET – 100 ÅR SENERE	47

5 DYRKNINGSGRAD OG DYRKNINGSSYSTEMER I ØSTHIMMERLANDS SOGNE	49
5.1 BETINGELSER FOR LANDBRUGSPRODUKTIONEN I DANMARK	49
5.2 DYRKNINGSGRAD I SOGNENE	50
5.3 DEN ANVENDTE KLASSIFIKATION AF DYRKNINGSSYSTEMER	54
5.4 VANGEBRUG.....	56
5.4.1 Dyrkningssystem med én vang.....	57
5.4.2 Dyrkningssystem med to vange	57
5.4.3 Dyrkningssystem med tre vange	58
5.4.4 Dyrkningssystem med fire og fem vange	59
5.4.5 Alsædebrug	61
5.4.6 Græsmarksbrug.....	62
5.4.7 Øvrige lav (uden landsby).....	63
5.5 OPSUMMERING.....	64
6 SOGNEENES 'HERLIGHEDSVÆRDI'	67
6.1.1 Herlighedsværdi i de enkelte lav	68
6.2 VÆRDIERNE FORDELT PÅ SOGNEENES HUSSTANDE	69
6.2.1 Herlighedsværdier i husstande i de enkelte lav.....	72
6.3 HUSSTANDENES ADGANG TIL DYRKEDE AREALER	80
6.4 DE 'FEDE' SOGNE.....	81
7 SAMMENFATNING FOR ANALYSE AF DE ØSTHIMMERLANDSKE SOGNE	85
8 ANVENDTE KILDER OG LITTERATUR	91

Figurliste

FIGUR 1. TITELBLADET PÅ VÆRK, UDGIVET EFTER KNUD PEDERSENS DØD	19
FIGUR 2. OVERSIGT OVER KLASSIFIKATION AF DYRKNINGSSYSTEMER.....	55
FIGUR 3. GENNEMSNITLIG ANTAL TØNDER HARTKORN PR. HUSSTAND I SOGNE, ÅR 1683	71
FIGUR 4. GENNEMSNITLIG ANTAL TØNDER LAND DYRKET AREAL PR. HUSSTAND I SOGNE, ÅR 1683	80
FIGUR 5. OPDELING AF SOGNE I FIRE KLASSEER IFHT. AREALSTØRRELSE OG ANTAL HEKTAR TIL EN TDR. HARTKORN	81

Tabelliste

TABEL 1. FORHOLDET MELLEM JORDTYPE, BESKATNING OG AREAL, ÅR 1882	14
TABEL 2. ANTAL TØNDER HARTKORN FRA HØAVL PÅ IKKE-DYRKET JORD	15
TABEL 3. ANTAL TØNDER HARTKORN FOR GRÆSNING	15
TABEL 4. ANTAL SOGNE LAV OG BOSÆTNINGER I TRE HERREDER, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1683	29
TABEL 5. ØSTHIMMERLAND SAMMENLIGNET MED RESTEN AF AMTET & HELE LANDET, ÅR 1683	30
TABEL 6. ØSTHIMMERLANDS HOVEDGÅRDE, STØRRELSE MÅLT I TDR. HARTKORN OG TDR. LAND DYRKET AREAL, ÅR 1683	39
TABEL 7. ANTAL GÅRDE I ØSTHIMMERLAND, OPDELT PÅ SOGNE, ÅR 1683	41
TABEL 8. ANTAL HUSE MED JORD I ØSTHIMMERLAND, OPDELT PÅ SOGNE, ÅR 1683	43
TABEL 9. ANTAL HUSE UDEN JORD I ØSTHIMMERLAND, OPDELT PÅ SOGNE, ÅR 1683	45
TABEL 10. DE FUNDAMENTALE VILKÅR FOR DET ENKELTE LANDBRUG I ÅR 1683	49
TABEL 11. SOGNE MED STØRSTE OG MINDSTE AREAL DYRKET LAND, MÅLT I ANTAL TDR. LAND, ÅR 1683 ...	51
TABEL 12. DYRKNINGSSYSTEM MED ÉN VANG, ØSTHIMMERLAND, 1683	57
TABEL 13. DYRKNINGSSYSTEM MED TO VANGE, ØSTHIMMERLAND, 1683	58
TABEL 14. DYRKNINGSSYSTEM MED TRE VANGE, ØSTHIMMERLAND, 1683	59
TABEL 15. DYRKNINGSSYSTEM MED FIRE ELLER FEM VANGE, ØSTHIMMERLAND, 1683	61
TABEL 16. DYRKNINGSSYSTEMET ALSÆDEBRUG MED EN VANG OG MED UDMARK, ØSTHIMMERLAND, 1683	62
TABEL 17. DYRKNINGSSYSTEMET GRÆSMARKSBRUG, ØSTHIMMERLAND, 1683	63
TABEL 18. ØVRIGE LAV, EXCL. LAV MED LANDSBYER, ØSTHIMMERLAND, 1683	63
TABEL 19. SAMLET OVERSIGT OVER DYRKNINGSSYSTEMER I ØSTHIMMERLANDSKE LANDSBY-LAV, ÅR 1683	65
TABEL 20. SOGNE MED STØRSTE OG MINDSTE VÆRDI, MÅLT I ANTAL TDR. HARTKORN, ÅR 1683	67
TABEL 21. LAV MED STØRSTE OG MINDSTE VÆRDI, MÅLT I ANTAL TDR. HARTKORN, ÅR 1683	68
TABEL 22. OPSUMMERING AF GÅRDE, HUSE & ANTAL TDR. HARTKORN PÅ HERRED & LAV SAMT ØSTHIMMERLAND, ÅR 1683	73
TABEL 23. HERLIGHEDSVÆRDI PR. HUSSTAND I LAV, FLESKUM HERRED	74
TABEL 24. HERLIGHEDSVÆRDI PR. HUSSTAND I LAV, HELLUM HERRED	75
TABEL 25. HERLIGHEDSVÆRDI PR. HUSSTAND I LAV, HINDSTED HERRED	77

Kortliste

KORT 1. DÆKNINGSOMRÅDE FOR CHR.V'S MATRIKEL, HERREDER OG AALBORGHUS AMT, ÅR 1683	23
KORT 2. ØSTHIMMERLAND, TRE HERREDER	26
KORT 3. ØSTHIMMERLAND, TRE HERREDER OG TILHØRENDE SOGNE, ÅR 1683	28

KORT 4. SOGNEENES AREALSTØRRELSE, ÅR 1683	35
KORT 5. STORLANDSBYER I ØSTHIMMERLAND, ÅR 1882	37
KORT 6. ANTAL GÅRDE I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1683	42
KORT 7. HUSE MED JORD I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1683	44
KORT 8. HUSE UDEN JORD I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1683	46
KORT 9. ØSTHIMMERLAND, VIDENSKABERNES SELSKABS KORT BEARBEJDET, ÅR 1791	48
KORT 10. DYRKNINGSGRAD I SOGNE, ÅR 1683	53

1 Indledning

Denne analyse bygger på den bearbejdning, som Henrik Pedersen har gennemført af de oprindelige dokumenter, der på Rigsarkivet udgør Christian den Femtes matrikel.

I denne indledning er der primært sat fokus på at beskrive det samlede datagrundlag samt præcist at få fastsat de begreber, der anvendes i dette mere end tre hundrede år gamle materiale.

1.1 Datastruktur

Den anvendte datastruktur følger strukturen i Henrik Pedersens indsamlede data i bogens tabel 1. Data omfatter følgende elementer, alle for året 1882:

1. Bosættelser opdelt efter herred og sogn.
2. Bosættelsens navn.
3. Antal gårde i bosættelsen.
4. Samlede antal tønder hartkorn i gårdene i bosættelsen.
5. Antal huse med jord i bosættelsen.
6. Samlede antal tønder hartkorn i huse med jord i bosættelsen.
7. Antal huse uden hartkorn.
8. Anden skyldsæt jord målt i tønder hartkorn.
9. Samlede antal tønder hartkorn for bosættelsen.
10. Samlet dyrket areal i bosættelsen målt i tønder land.

1.2 Definition af centrale begreber

Der anvendes mange i dag ikke normalt kendte begreber i materialet vedrørende Christian den Femtes matrikel. Disse begreber, samt de begreber, der ellers anvendes i analysen i denne rapport, præsenteres i det følgende.

Hovedkilderne til begrebsafklaringerne er Henrik Pedersens egne definitioner behandlet i bogen 'De Danske Landbrug' samt 'Håndbog for lokalhistorikere'. Se oplysninger om disse kilder og øvrige kilder i rapporten sidste kapitel om Anvendte kilder og litteratur.

1.2.1 Geografiske inddelinger

I denne analyse og i Henrik Pedersens talmateriale er der anvendt forskellige geografiske inddelinger.

For det første anvendes en amtsinddeling. Hele den østlige del af Himmerland var en del af Aalborghus Amt.

Aalborghus Amt blev oprettet i 1662 og omfattede den sydlige del (syd for Limfjorden) af det oprindelige Aalborghus Len. Amtet bestod af seks herreder: Fleskum, Helligum, Hindsted, Hornum, Slet og Års herred.

Østhimmerland er i denne analyse defineret til at omfatte de tre herreder Fleskum, Helligum og Hindsted.

Herrederne var inddelt i sogne, og sognene var igen underopdelt i lav.

Sognenavne og sognegrænser i år 1683 i Østhimmerland er defineret som de navne, Henrik Pedersen har anvendt i sine oprindelige tabeller. Et sogn kan være inddelt i flere lav, f.eks. lav for Sønder Kongerslev By og lav for herregården Kongstedlund i Sønder Kongerslev Sogn.

Inddelingen i sogne og lav er i denne analyse gennemført på basis af det GIS-baserede bebyggelses- og ejerlavskort 1681-1688 (reference Dam, Peder (2004)), som i øvrigt igen bygger på de rekonstruerede kort i Atlas over Danmarks Administrative Inddeling efter 1660 udarbejdet af Karl-Erik Frandsen i 1984.¹

1.2.2 Bosættelse

Bosættelsen kan være en landsby, anden bebyggelse som møller og gårde uden for landsbyer samt hovedgårde.

¹ GIS-baserede bebyggelses- og ejerlavskort 1681-1688 – filen Metadata, reference Dam. Peder (2004).

I bogen "De Danske Landbrug" er bosættelser defineret til at være byer, enestegårde, enkelte huse og møller.

Landsbyerne er i analysen opdelt efter tilhørende antal gårde. Endvidere opdeles landsbyerne i storlandsbyer.

Enestegårde defineres i Wikipedia således:²

"En enestegård er en gård, som før landboreformerne lå for sig selv og ikke indgik i et dyrkningsfællesskab. Enestegården adskiller sig derved fra enkeltgården, der nok lå for sig selv, men hvis drift alligevel var underlagt et dyrkningsfællesskab. Til enestegårde regnes ikke herregårde og lignende."

Hovedgårdene var datidens herregårde. Både adelige og ikke-adelige ejere havde flere privilegier, f.eks. skattefrihed for den jord, som de selv drev, og også tiendefrihed. Greve og baroner kunne besidde amtmandslignende funktioner. Alle hovedgårdsejere havde lokal politimyndighed over alle beboere. Ved at afholde de nødvendige udgifter, kunne ejerne af hovedgårde "købe" den lokale sognekirke, og altså modtage kirkens indtægter. Nogle ejere opnåede også kaldsret til sognets præstekald.³

1.2.3 Tønder og tønder hartkorn

Begrebet hartkorn har været anvendt fra 1600-tallet. Begrebet kommer af, at rug og byg blev betegnet hartkorn (hård) i modsætning til havre.

I Christian den femtes matrikel blev der til skatteligning givet alle agre m.v. et mål i tønder hartkorn efter en opmåling samt en taksering af alle jorder. Agerjordens areal blev beregnet i tønder land, og efter jordens bonitet kunne der gå to til tyve tønder land til en tønde hartkorn.

En tønde land var oprindeligt det areal, der kunne tilsås med en tønde sædekorn. I 1688 svarede dette til 14.000 kvadratalen. En tønde land

² Wikipedia, opslag januar 2022.

³ Den Store Danske, denstoredanske.lex.dk, opslag juni 2022.

svarer til 0,5516 hektar eller 5.516,24 kvadratmeter. Til sammenligning er en normal international fodboldbane på 6.630 kvadratmeter.

En tønde rummede cirka 139 liter korn (udsæd), og vejede 100 kilo. Enheden for volumenmål underopdeltes i 1600-tallet ikke i decimaler, men i følgende underenheder (rummål):

- En skæppe svarede til 1/8 tønde.
- En fjerdingkar svarede til ¼ skæppe.
- En album svarer til 1/3 fjerdingkar.
- En Penninge svarede til en ¼ album.

Opmålingerne i Christian den femtes matrikels markbøger er opgivet i disse fem enheder for hver enkelt ager. Knud Pedersen har i sine tabeller omregnet disse tal til decimaler, med to cifre for hartkorn og et ciffer for arealet.

Hartkorn taksten for jordtypen var fastsat således:

Tabel 1. Forholdet mellem jordtype, beskatning og areal, år 1882

Jordtype	Skatteprovenu	Årlig udsæd
Allerbedste jord	1 td. Hartkorn	2 tdr. udsæd
God jord	1 td. Hartkorn	4 tdr. udsæd
Middel jord	1 td. Hartkorn	6 tdr. udsæd
Skarp jord	1 td. Hartkorn	9 tdr. udsæd
Ond jord	1 td. Hartkorn	12 tdr. udsæd
Allerværste jord	1 td. Hartkorn	16 tdr. udsæd
Uden for kategori	1 td. Hartkorn	20 tdr. udsæd

Kilde: Knud Pedersen: De danske landbrug, side 22.

Tabellen viser for hver jordtype, hvor meget der skal tilsås som grundlag for en vurdering på 1 tønder hartkorn. Udsæden er beregnet i tønder hartkorn, dvs. rug og byg.

Andre typer arealer som enge, overdrev og skove takseredes efter græsning og svins olden. Dette blev også omregnet til tønder hartkorn:

Enge

Godt hør, 10 læs til 1 tønde hartkorn. Ringe hør blev regnet til 32 læs til 1 tønde hartkorn.

Tabel 2. Antal tønder hartkorn fra høavl på ikke-dyrket jord

Høavl	Antal vognlæs til én tønde hartkorn
Mærsk hø	10
God eng	16
Geest-*, kær-, ler- & skovhø	24
Star, lyngblandet hø	32

* Geest er betegnelse for det i Vest- og Sønderjylland mere højtliggende, tørre og sandede land (i modsætning til Marsk).

Kilde: Knud Pedersen: De danske landbrug, side 22.

Skove

Gennemsnitlig antal svin, der kunne fedes på skovens olden i et år, 24 svins olden til 1 tønde hartkorn.

Græsning

Tabel 3. Antal tønder hartkorn for græsning

Græsning	Antal høveder til én tønde hartkorn
God sort	24
Middel sort	32
Ønd sort	40

Kilde: Knud Pedersen: De danske landbrug, side 22.

Det drejede sig om overdrev og hestehaver (indhegnet mark, der er græsningsplads for heste).

Græsning blev således målt i antal høveder eller øksne (okser), der kunne græsse på et år.

Muligt afslag

Hvis der var for meget ringe jord samt mangel på eng (hø), skov (brændsel og bygningstømmer), mose (tørv), kunne der gives afslag i antal hartkorn for gården.

Fiskeri og tørveskær

Der skulle også skyldes hartkorn af fiskeri ved strand og i søer og åer og af tørveskær.

Øvrige

Endelig blev mølleriet skyldsæt i hartkorn.

På samme måde blev andre skatter og afgifter som tiender, broafgift, fiskestadeafgift m.v. anslået til et antal tønder hartkorn.

Hartkorn til jordareal

Det er ikke muligt direkte at omregne antal hartkorn til gårdenes jordareal. Men en tønde hartkorn kan omregnes til areal på jordtyper, f.eks.⁴

- Fem tønder land agerjord.
- Ti tønder land eng.
- Halvtreds tønder land overdrev.
- Et hundrede tønder land skov.

1.2.4 Gård og hus

En gård er defineret til at være en ejendom med mindst en tønder hartkorn. Tilsvarende er et hus defineret til at være en husstand med under en tønder hartkorn eller ingen tønder hartkorn.

Der må formodes at være en signifikant fejlmargen i opgørelsen af antal gårde i materialet fra matriklen fra 1683. Fridlev Skrubbeltrang beskriver i sin bog 'Det danske Landbosamfund 1500-1800' problemet således:⁵

"...gårdantallene svarer ikke til de faktiske forhold."

Skrubbeltrang henviser til, at Henrik Pedersen i sine opgørelser ikke får indberegnat antallet af ødegårde i sit materiale, som det første problem. Et andet og mere omfattende problem var, at en gård ofte i matriklen var angivet med én ejer, men i virkeligheden var opdelt mellem indtil flere ejere.

Et eksempel på de problemer med antallet af gårde, som Fridlev Skrubbeltrang anfører, er Komdrup Sogn. I Henrik Pedersens tabelværk er Komdrup Sogn angivet med ni gårde, ingen huse med jord og to huse

⁴ Erland Porsmose, Danske landsbyer, 2008, side 59. Beregning bygger på viden om fynske forhold.

⁵ Fridlev Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund 1500-1800, 1978, side 113-114.

uden jord. I virkeligheden var tre af de ni gårde lagt øde, og tre af de øvrige gårde var delt mellem to fæstere.⁶

I analysen vedrørende antal gårde i denne analyse fastholdes brugen af Henrik Pedersens opgørelse, men man skal altså være opmærksom på, at nogle gårde i et sogn eller lav på tidspunktet i år 1683 var ødegårde, eller at en gård i Henrik Pedersens tabelværk bestod af flere selvstændige familier og husstande.

1.2.5 Anden skyldsat jord

Skyldsætning betyder en form for skatteligning. Hvor meget skulle en ejer beskattes af et givet areal. Anden skyldsat jord er arealer, der af forskellige årsager ikke er medregnet under gårdene og husenes normale antal tønder hartkorn.

Anden skyldsat jord udgør under en procent af det samlede antal tønder hartkorn i Østthimmerland.

1.2.6 Tønder dyrket land

Dyrket areal omfatter i Henrik Pedersens beregning for hver bosættelse den dyrkede ager, incl. den hvilende ager.

1.3 Tidligere undersøgelser og litteratur

Denne analyse vil ikke kunne have ladet sig gennemføre, hvis ikke Henrik Pedersen i perioden 1900 til 1925 intensivt havde arbejdet med systematisering af oplysninger fra de gamle såkaldte matrikulararbejder fra perioden 1681-90.

Henrik Pedersen var i flere år ansat ved Statens Statistiske Bureau. Fra 1919 blev han ansat som lektor i landbopolitik ved Københavns Universitet.

Henrik Pedersens arbejde er efter hans død i 1926 udgivet i bogform i bogen

⁶ Alexander Rasmussen: Komdrup Sogns beskrivelse og historie. Særtryk af Aalborg Amts historiske Samfunds Aarbog, 1924, side 31.

Henrik Pedersen: De danske landbrug - Fremstillet på grundlag af forarbejderne til Christian V.^s matrikel 1688.

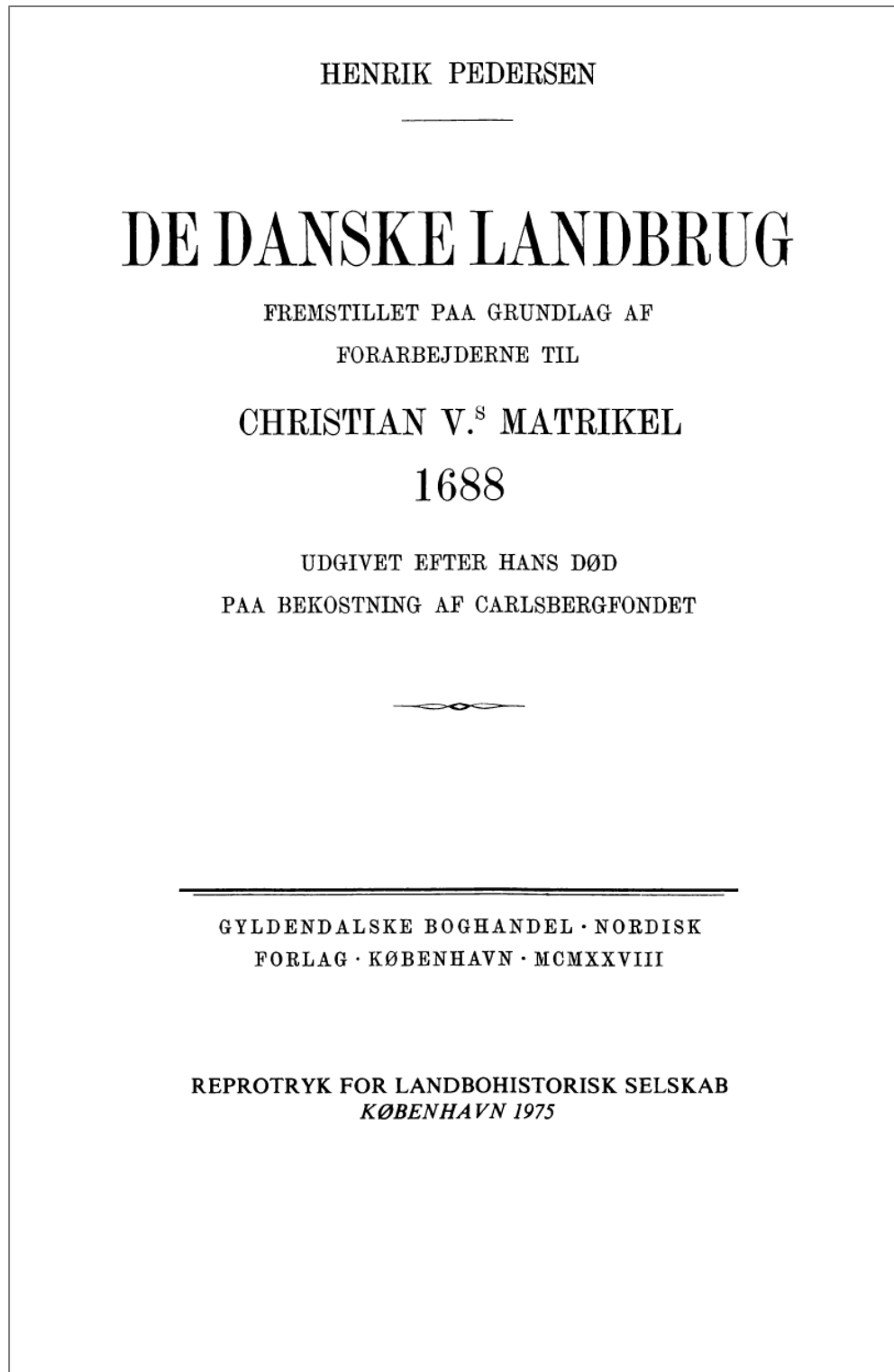
Datamaterialet og mange tekniske oplysninger stammer således fra Henrik Pedersens arbejde.

Datamaterialet er indtastet til statistisk bearbejdning, og der er gennemført bearbejdning af materialet til fremstilling af detaljerede kort over Østhimmerland.

En anden grundlæggende kilde er Karl-Erik Frandsens bog 'Vang og tægt fra 1983. Karl-Erik Frandsen systematiserer og kortlægger dyrkningssystemerne i de danske sogne og dokumenterer mange oplysninger om forskellighederne i dyrkningssystemerne i de østhimmerlandske sogne.

Her skal også nævnes Peder Dams omfattende arbejde med digitalisering af ikke blot kort, men også sogne- og lavdata, således at der er skabt grundlag for i et geografisk informationssystem at bearbejde data fra 1692 til kort. Peder Dam har også stået for udarbejdelsen af det digitaliserede materiale på basis af Videnskabernes Selskabs kort fra 1792.

Figur 1. Titelbladet på værk, udgivet efter Knud Pedersens død

Ud over disse hovedkilder er der i denne analyse anvendt en række kilder, der på hver deres måde har haft betydning for arbejdet med Christian den

Femtes matrikel. Alle anvendte kilder og litteratur er angivet i liste bagerst i rapporten.

1.4 Strukturen i denne rapport

Denne rapport omfatter syv kapitler. Foruden denne indledning med forklaring af præmisserne for den samlede undersøgelse er der følgende kapitler:

Kapitel 2 omfatter en kort introduktion om betingelserne for det danske landbrug i slutningen af 1600-tallet.

Kapitel 3 er en introduktion til hele det geografiske undersøgelsesområde, Østthimmerland, herunder hvordan landsdelen er inddelt administrativt i år 1683 i herreder, sogne, lav samt bosætninger. Samtidigt gennemføres analyser af Østthimmerlands lighed eller forskellighed fra hele landets struktur m.v.

Kapitel 4 giver et overblik over de østthimmerlandske sogne og lav. Landskabet vurderes på basis af Videnskabernes Selskabs kort et århundrede senere.

I kapitel 5 introduceres på basis af Karl-Erik Frandsens arbejde i bogen 'Vang og tægt' fra 1983, hvordan dyrkningsformerne var i sogn og lav i Østthimmerland i 1683. I dette kapitel beregnes også dyrkningsgraden i de enkelte sogne.

I kapitel 6 analyseres det, vi kalder sognenes herlighedsværdi. Analysen vurderer på basis af oplysninger om antal tønder hartkorn, sognenes samlede værdi. Endvidere vurderes sognenes tilstand landbrugsmæssigt set i år 1683. På basis af viden om sognenes areal og sognenes samlede antal tønder hartkorn, vurderes sognene i forhold til hinanden. De såkaldte 'fede' sogne og lav udpeges i analysen – og også de mindst fede.

Til slut er der i kapitel 7 udarbejdet en sammenfatning af hovedresultaterne af denne rapports analyser.

Bagerst i rapporten er der en liste over kilder og litteratur, som er anvendt under tilblivelsen af denne rapport.

2 Dansk landbrug i slutningen af 1600-tallet

Der var generelt vanskelige levevilkår i Danmark i det 17. århundrede. Landbruget var sårbart. Der var specielt klimatisk kolde perioder og hermed forbundet misvækst. Hertil kom de udmarvende krige mod Sverige i perioden 1657-1660. Krigene resulterede i mangel på arbejdskraft i landbruget, og det betød igen, at der opstod ødegårde overalt.

Landbruget var det totalt dominerende erhverv i 1600-tallet. Der var tale om et erhverv uden anvendelse af de bærende teknologiske hjælpemidler, som eksisterer i dag. Det betød, at landbrugene økonomisk hvilede i sig selv, og lige netop kunne brødføde bøndernes eget forbrug.

Risikoen for hungersnød var stor, fordi høstudbytte kunne svinge voldsomt fra år til år på grund af vejrlig og misvækst. Dødeligheden blandt landbefolkningen steg, især blandt de nyfødte børn, når der forekom dårlige år for landbruget. Dette kunne ske samtidigt med, at herregårdsfolk levede med et voldsomt overforbrug. Danmark var ikke et socialt afbalanceret samfund.

Organiseringen af landbrugsproduktionen var samtidigt bundet op på en godsejerdominans med slavelignende forhold for småbønder og andre, der ikke var født til rigdom.

Udskiftningen var endnu ikke gennemført. Dette betød også, at landsbyens produktion var præget af små uøkonomiske lodder omkring landsbyen. Gårdene med husdyr var lokaliseret i selve landsbyen, således at epidemier ofte hærgede egne og skabte sygdom og forøget dødelighed af betydeligt omfang.

Statens finanser var i dette århundrede præget af udgifter til oprettelse af hær og flåde og direkte eller indirekte inddragelse i krige i Europa. Derfor var der især i den sidste halvdel af århundredet fokus på beskatningen af alle samfundsgrupper, herunder ikke mindst bønderne.

Hidtil havde beskatningen bestået af landgilde, hvilket var fæstebøndernes årlige betaling for brug af fæstegårdens bygninger og

jord. Landgilden bestod af både afgrøder og husdyr, og samtidigt skulle fæstebønderne også yde hoveri/arbejde for det gods, de var underlagt. Over tid blev nogle af disse ydelser omlagt til pengeydelse.

I 1681 startede bestræbelser på at udvikle et helt nyt beskatningsgrundlag. Lige som i Sverige ønskede statens embedsværk at lave et skattesystem, der bestod af en ligning på basis af opmåling af gårdenes jorde samtidigt med, at jordenes bonitet skulle fastsættes.

På denne baggrund blev grundlaget for matriklen af 1688 skabt. Det store opmålingsarbejde blev gennemført og protokoller blev samlet og blev nu anvendt som det nye beskatningsgrundlag.

I løbet af årene 1681 og 1683 lykkedes det at få opmålt al agerjord på øerne (excl. Bornholm), og i 1683 blev opmålingen gennemført i Jylland hele vejen fra Skagen til Kongeåen.

Det samlede materiale omfatter således det nutidige Danmark med undtagelse af Sønderjylland, der var en del af hertugdømmet Slesvig samt Bornholm, der efter svenskekrigene havde speciel status og derfor ikke indgik i matriklen.

Østhimmerland bestod af den østlige del af Aalborg Amt. I denne analyse er Østhimmerland defineret til at bestå af de tre herreder Fleskum, Helligum og Hindsted.

På Kort 1 er amtet og de danske herreder indtegnet på den del af Danmark, som Christian den Femtes matrikel omfattede.

Kort 1. Dækningsområde for Chr.V's matrikel, Herreder og Aalborghus Amt, år 1683

Kilde: Egen fremstilling på basis af Dam, Peder (2004).

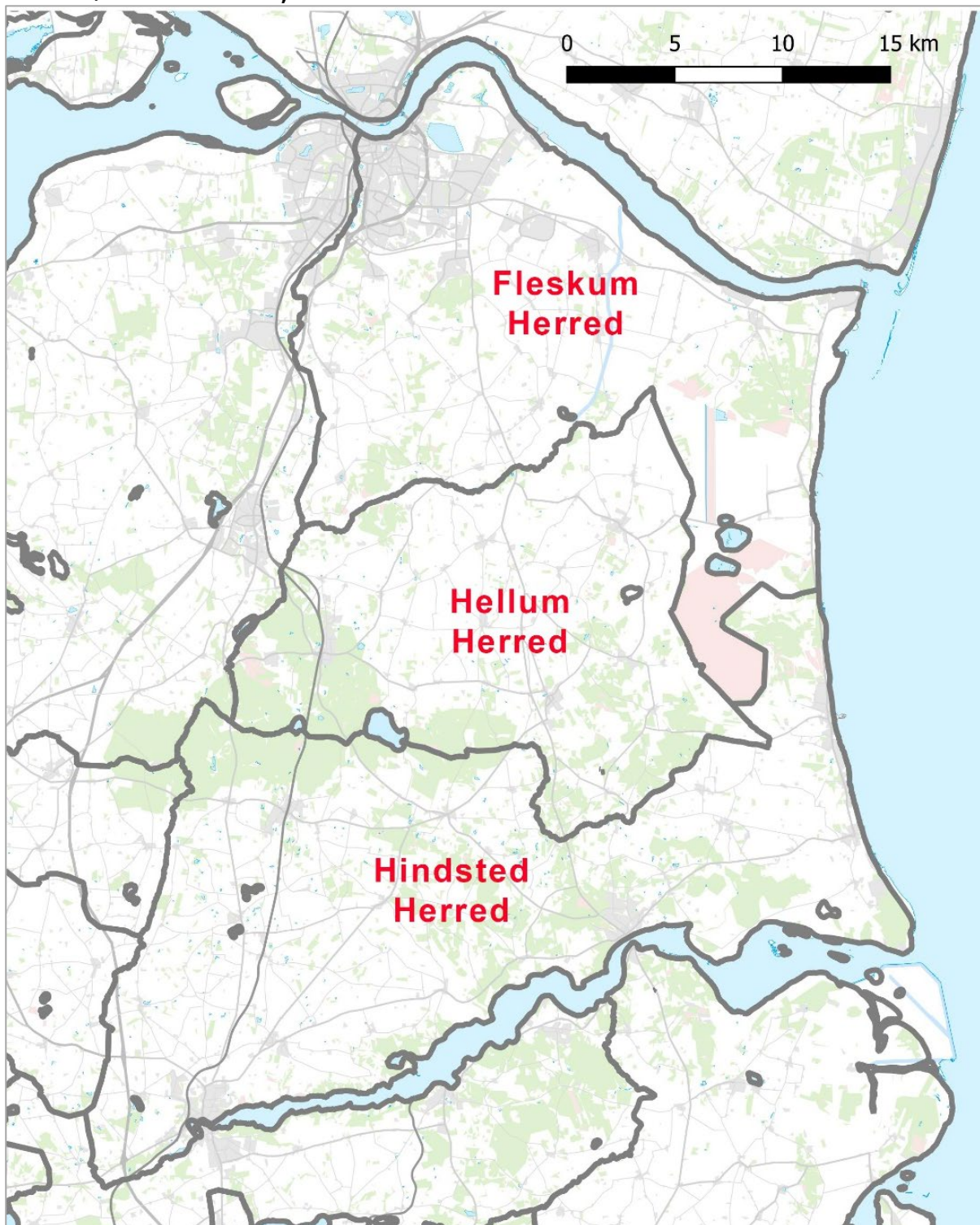
3 Præsentation af Østhimmerland

Østhimmerland omfatter den store halvø afgrænset mod nord af Limfjorden og mod syd af Mariager Fjord. Grænsen mod øst er kysten ud mod Kattegat. Mod vest afgrænset Østhimmerland fra Vesthimmerland af en linje, der nogenlunde følger en linje fra Aalborg mod syd ned til Hobro ved Mariager Fjord.

I denne analyse er Østhimmerland defineret til at omfatte alle sogne i de tre herreder Fleskum, Helligum og Hindsted. Den geografiske udstrækning af de tre herreder og dermed Østhimmerland er vist på Kort 2 på næste side.

De tre herreder udgør i alt 1.078 kvadratkilometer. Det største af de tre herreder er Hindsted Herred på 448 kvadratkilometer. Fleskum Herred er på 358 kvadratkilometer, mens Helligum Herred er på 272 kvadratkilometer.

Kort 2. Østhimmerland, tre herreder

Kilde: Egen fremstilling på basis af Dam, Peder (2004).

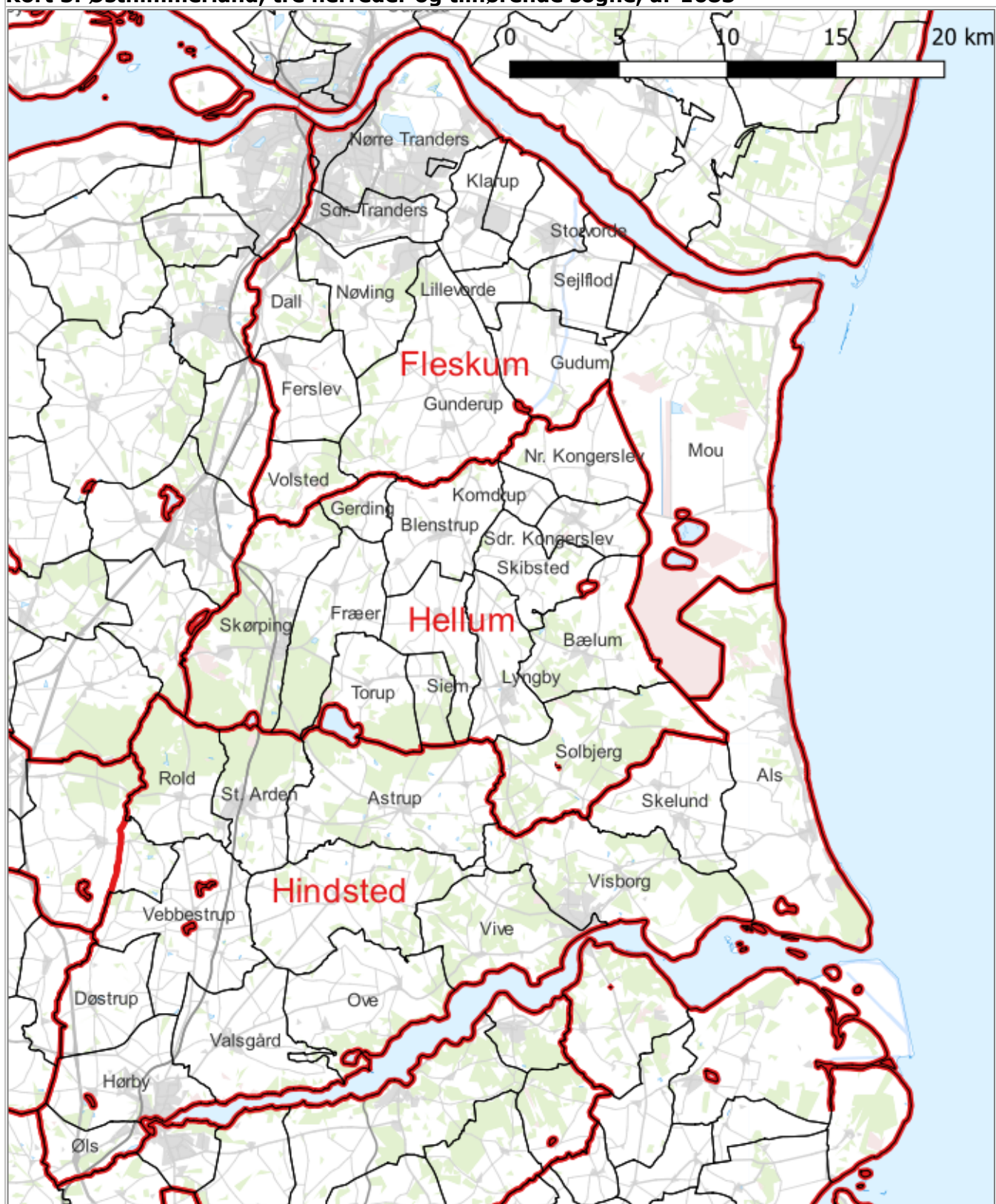
Østhimmerland omfatter et område omtrent på størrelse med øen Lolland og landsdelen udgør cirka 2,9 procent af landets samlede areal.

Der eksisterer ingen oplysninger om befolkningens størrelse i herrederne i år 1683. Vi skal helt frem til folketællingen fra år 1787 for at finde befolkningsstatistik. Omkring 100 år efter år 1683 boede der lidt under 20.000 borgere i de tre herreder. Fleskum Herred var det største med halvdelen af borgerne i Østhimmerland. Helligum Herred udgjorde cirka en femtedel, mens Hindsted Herred udgjorde næsten en tredjedel befolkningen i Østhimmerland i år 1787.

I dag udgør Østhimmerland dele af tre store kommuner: Aalborg Kommune, Rebild Kommune og Mariagerfjord Kommune.

I 1683 omfattede de tre herreder i alt 42 sogne.

Kort 3. Østhimmerland, tre herreder og tilhørende sogne, år 1683

Kilde: Egen fremstilling på basis af Dam, Peder (2004).

Tabel 4. Antal sogne lav og bosætninger i tre herreder, Østthimmerland, år 1683

	Fleskum Herred	Hellum herred	Hindsted Herred	I alt
Antal sogne	14	14	14	42
Antal lav	46	51	81	178
Antal bosætninger*	47	58	111	216

Noter: *Bosætninger i Henrik Pedersens materiale omfatter såvel lav, hovedgårde samt enligt liggende gårde og huse uden for landsbyer.

Kilde: Egen beregning på basis af Henrik Pedersen, Det Danske Landbrug, 1975.

Hvert enkelt sogn kan være inddelt i underliggende lav. Dette var også gældende i år 1683. F.eks. bestod Sønder Kongerslev Sogn af to lav, Sønder Kongerslev By samt hovedgården Kongstedlund. Nørre Kongerslev Sogn på samme måde med Nørre Kongerslev By samt Refsnæs. I dag er Refsnæs en del af Komdrup Sogn.

Som det fremgår af Tabel 4, er et sogn i Østthimmerland i gennemsnit opdelt i cirka fire lav.

I opdelingen af lav indgår foruden de i alt 178 lav også elleve områder, der i materialet betegnes 'fælles arealer'. Det er typisk søer eller skovområder eller anden natur. Seks af disse fælles arealer er beliggende i Hellum Herred, mens de resterende er lokaliseret i Hindsted Herred.

Bosætningerne var de enheder, som indgik i dyrkningsfællesskab, f.eks. omkring en landsby. Enligt liggende gårde og huse, f.eks. møller, indgår i materialet som deres eget sted. Dette gælder også hovedgårdene, som vi senere vil se nærmere på.

Det fremgår, at de i alt 216 bosætninger giver fem bosætninger i gennemsnit i de østthimmerlandske sogne, men der er stor forskel mellem de enkelte sogne.

3.1 Østthimmerland – sammenlignet med hele landet

Hvordan tog Østthimmerland sig ud i forhold til resten af landet og også i forhold til det samlede Aalborghus Amt? Overordnet set ved vi, at Østthimmerland var karakteriseret af geologiens inddeling i tidligere holme og de omkringliggende lave områder, der i stenalderen var hav, og som i 1683 fortsat var vådområder med begrænset landbrugsmæssig

udnyttelse. Samtidigt ved vi, at især den vestlige del var skovbevokset eller lå som hede.

I det følgende bliver Østhimmerland sammenlignet med det samlede Aalborghus Amt og hele landet, som det så ud i 1683. I Tabel 5 er der beregnet nogle overordnede tal fra de historiske matrikeldata.

Alle beregninger omfatter tal fra år 1683, og hele landet er daværende danske område, excl. Bornholm.

Tabel 5. Østhimmerland sammenlignet med resten af amtet & hele landet, år 1683

	Aalborghus amt		Østhimmerland		Hele matriklen, Danmark	
	<i>Antal</i>	<i>Procent-andel</i>	<i>Antal</i>	<i>Procent-andel</i>	<i>Antal</i>	<i>Procent-andel</i>
Samlet areal i tdr. land	379.796	5,7	195.255	2,9	6.689.691	100,0
Antal bosætninger	519	4,2	216	1,8	12.331	100,0
Antal gårde	2.436	4,2	1.160	2,0	58.076	100,0
Antal huse	1.035	5,6	517	2,8	18.336	100,0
Antal tdr. hartkorn	12.964	3,6	6.688	1,9	356.966	100,0
Antal tdr. land dyrket jord	89.074	4,6	41.816	2,2	1.930.610	100,0

Kilde: Egen fremstilling på basis af Henrik Pedersens data samt Peter Dam (2004).

Østhimmerlands tre herreder udgør med sine næsten 200.000 tønder land eller lidt over 100.000 hektar arealmæssigt 2,9 procent af landets samlede areal og lidt over halvdelen af Aalborghus Amt.

Antallet af bosætninger er færre, end det antal bosætninger, der for et areal af Østhimmerlands størrelse findes i amtet som helhed og også for hele landet.

Hvis Østhimmerland skulle have samme antal bosætninger pr. arealenhed, skulle der i forhold til hele landet være 144 flere bosætninger i landsdelen.

Uden her at vurdere størrelsen af bosætninger kan vi alligevel konkludere, at Østhimmerland som helhed er et relativt lavt befolket område af landet.

Selv om Østhimmerlands tre herreder udgør lidt over halvdelen af Aalborghus Amt, så udgør gårdene kun 47,6 procent af amtets samlede antal gårde. Igen er det muligt at vurdere, hvor mange gårde, der skulle være i et areal som Østhimmerlands i forhold til gård-distributionen pr. arealenhed i hele landet. Beregningerne viser, at hvis der skulle have været samme antal gårde ud over Østhimmerlands areal, som der er pr. arealenhed i hele landet, så skulle der i Østhimmerland være 1.695 gårde og ikke de 1.160 gårde, der eksisterede i landsdelen i år 1683.

På samme måde er der en mindre underrepræsentation af huse (18 huse færre) i landsdelen pr. arealenhed i forhold til hele landet.

Ud over landsdelens geografi, herunder tilgængelighed, så må forskellen være begrundet i, at der er relativt store områder, der på dette tidspunkt i slutningen af 1600-tallet ikke er egnet til landbrugsproduktion. Store områder er våde kær, Lille Vildmose dækker en stor del af egnen, og der er også større skov- og hedeområder i Østhimmerland.

Dette forhold gør Østhimmerland til en i landbrugsmæssig forstand fattig egn på lige fod med sandede hedeegne i Vestjylland. Det samme gælder for Aalborghus Amt som helhed.

Hvor det gennemsnitlige antal hektar jord til en tønne hartkorn for hele landet er 10,3 hektar, så ligger Aalborghus Amt som helhed på 16,2 hektar. Den gennemsnitlige herlighedsværdi af det østhimmerlandske areal viser, at der skulle 16,1 hektar til at give en tønne hartkorn.

Denne konklusion om naturmæssige forhold som baggrund for lavere befolkningsniveau og lavere landbrugsproduktion i Østhimmerland forstærkes af, at det dyrkede land kun udgør 21,4 procent af egnens samlede areal, mens dyrket land for Aalborghus Amt som helhed udgør 23,5 procent, og i hele landet 28,9 procent.

Skulle Østhimmerland pr. arealenhed havde samme andel dyrket areal af hele egnen, som det gjaldt for hele landet, så skulle yderligere 14.533 tønder land eller 8.016 hektar jord have været opdyrket i Østhimmerland år 1683. Til sammenligning er Lille Vildmose arealet i dag på 7.800 hektar.

I næste kapitel er analyse-niveauet på sogneniveau og på lav-niveau. Dermed bliver ovenstående betragtninger om landsdelen som helhed

bragt ned på et relativt lille geografisk niveau, og analysen viser da også, at der er tale om store forskelle i landbrugets udvikling i år 1683 i forskellige dele af Østhimmerland.

4 De østhimmerlandske sogne

I fremstillingen af matriklens materiale, genoptrykt i 1975, omfatter Henrik Pedersens tabel 1 en gennemgang af alle de af landets sogne, der indgik i Christian den Femtes matrikel fra 1683.

Tabel 1 i bogen er overordnet opdelt efter daværende amter og herreder. Hvert enkelt sogn er belyst for sig i tabellen. Tabellen omfatter de i afsnit 1.1 om datastruktur, side 11, i denne rapport anførte kolonner.

I Tabel 4, side 29, i denne rapport er angivet antallet af sogne i Østhimmerlands tre herreder, og på Kort 3, side 28, er sognene gengivet med grænsedragningerne fra år 1683.

På Kort 4, side 35, er sognene arealstørrelser fordelt på seks klasser i forhold til størrelse, målt i hektar.

Når man ser på kortet, er der nogle karakteristika, der træder frem. Kystsognene ud mod Kattegat er arealmæssigt store i forhold til de øvrige sogne. Men vi ved også, at der er tale om store arealområder, der ligger hen som mose eller skov.

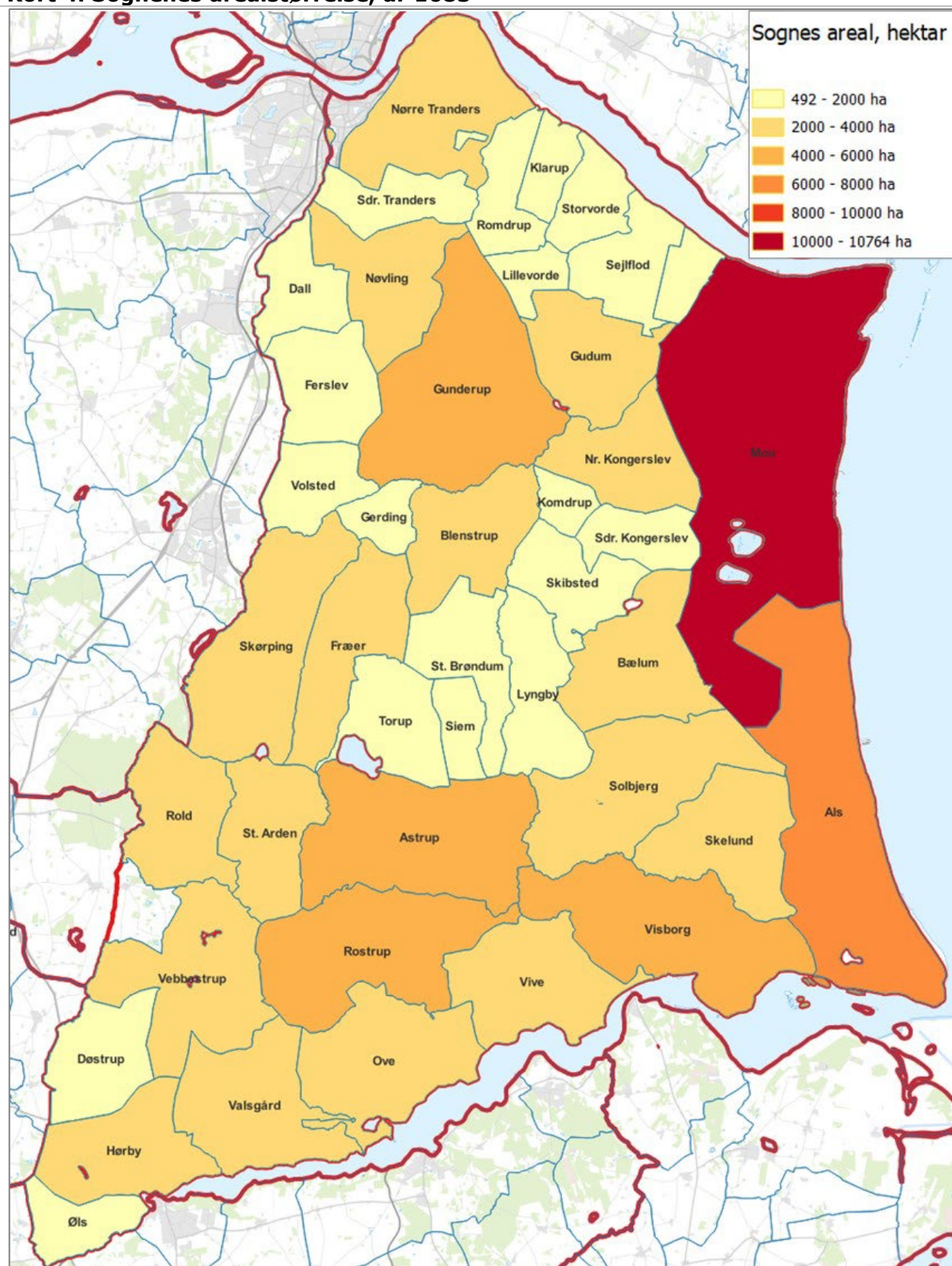
Mod syd ligger der tilsvarende tre arealmæssigt store sogne, Astrup, Rostrup og Visborg, der ligeledes i år 1683 var hjemsted for større skovområder. Gunderup Sogn er også et af de store sogne med over 5.000 hektar areal. Gunderup Sogn omfatter et større hedeområde i den vestlige del af sognet.

Mange sognegrænser følger naturlige linjer i landskabet, såsom åer, mosekanten til Lille Vildmose og de oprindelige holme, der udgjorde Østhimmerland, før landhævning trak havet tilbage omtrent til den kyst mod Limfjorden og mod Kattegat, som vi kender i dag.

Mange af de arealmæssigt små sogne indgik langt tilbage i tiden i pastorater. Det gælder f.eks. de tre sogne Nørre Kongerslev, Sønder Kongerslev og Komdrup og de to sogne Skibsted og Lyngby, alle beliggende på den holm, der betegnes Kongerslevholm.

Faktisk er alle sogne under 2.000 hektar, undtagen Sønder Tranders, organiseret i pastorat sammen med nabosogne. En væsentlig årsag var, at sognene delte præst, fordi det kunne være for kostbart for en lille befolkning at have hver sin præst at skulle betale tiende til, selv om sognene fra middelalder havde hver deres kirke.

Kort 4. Sognenes arealstørrelse, år 1683

Kilde: Egen fremstilling på basis af Dam, Peder (2004).

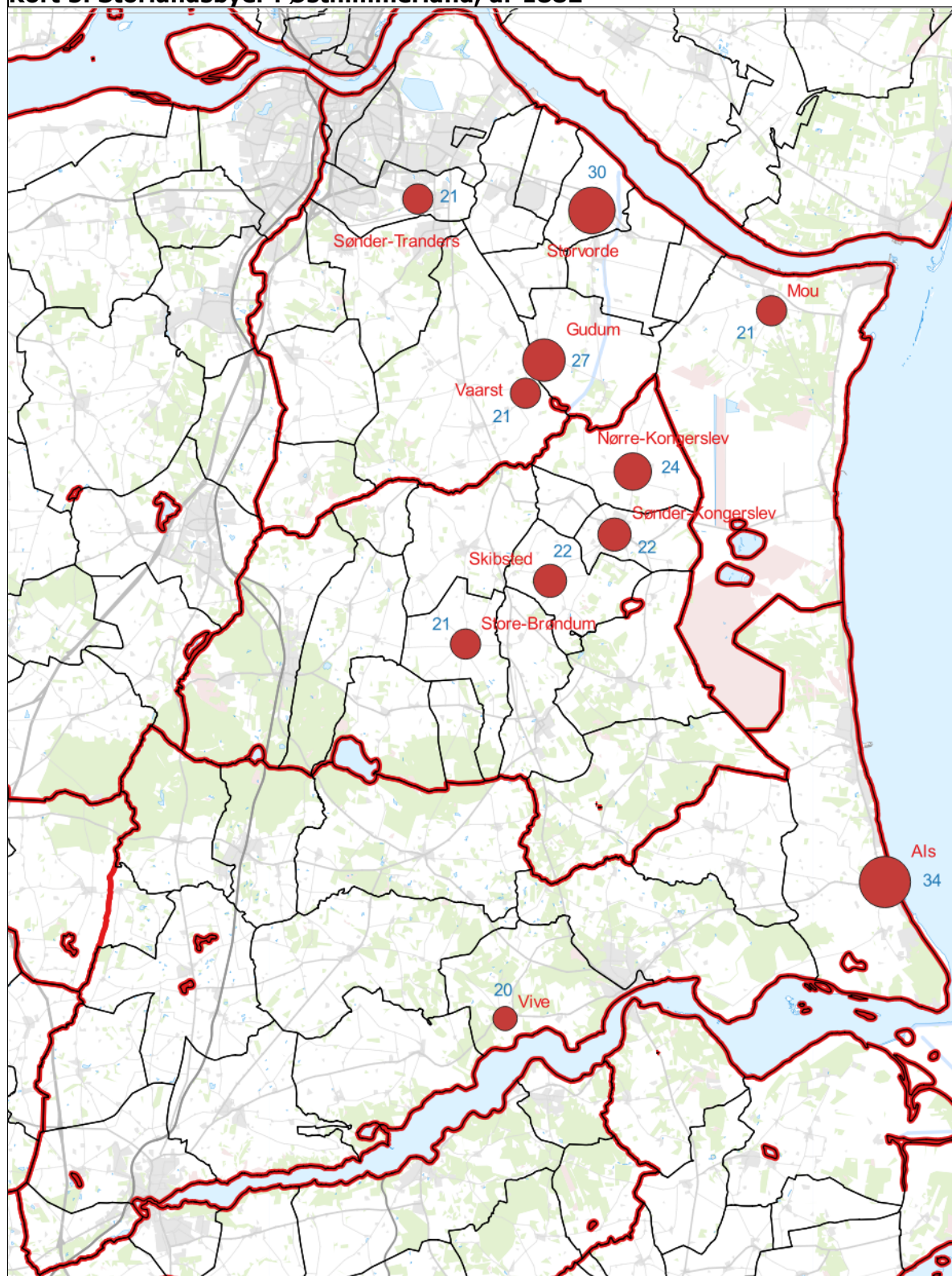
4.1 Landsbyerne

I de fleste sogne indgår mere end en landsby. Hvis vi definerer en storlandsby⁷ til at være bosætninger (landsbyer) med tyve gårde og derover, er storlandsbyerne opgjort på Kort 5, side 37. Kortet viser lokaliseringen af storlandsbyerne, og label viser antallet af gårde i landsbyen i år 1683.

Som det fremgår af kortet, kan der med denne definition udpeges elleve storlandsbyer i Østhimmerland i år 1683. Med kendskab til den nuværende befolkningsgeografi af egnen, kan man se, at flere af de største byer i dag ikke er repræsenteret blandt storlandsbyerne i 1683. Det gælder Hadsund, Terndrup og Skørping og også forstadsbyerne til Aalborg. Samtidigt er nogle af de daværende storlandsbyer ganske små i forhold til den aktuelle størrelse af byer og landsbyer i Østhimmerland.

⁷ Begrebet er fastsat efter inspiration fra Erland Porsmose, Danske landsbyer, 2008, side 57.

Kort 5. Storlandsbyer i Østhimmerland, år 1882

Kilde: Egen fremstilling på basis af Dam, Peder (2004).

4.1.1 Sogdenes lav

Lav i sognene vil normalt have eget dyrkningsfællesskab, hvis der er flere gårde og huse på lavets areal. Mange lav udgør kun en gård, typisk en hovedgård af relativ stor størrelse.

De 42 sogne i Østthimmerland er opdelt i i alt 169 lav. Lavene er lige som sognene af forskellig arealmæssig størrelse. I gennemsnit omfatter et lav i Østthimmerland 593 hektar.

De 41 lav i Fleskum Herred har et gennemsnitligt areal på 716 hektar. I Hellum Herred har de 46 lav et areal på gennemsnitlig 565 hektar, og i Hindsted Herred har 79 lav et gennemsnitligt areal på 569 hektar.

Som helhed er de enkelte lav altså arealmæssigt langt større i Fleskum Herred end i de to andre herreder i Østthimmerland.

I disse beregninger indgår fælles arealer ikke.

4.2 Hovedgårdene

I Østthimmerland er der i følge Henrik Pedersens registrering i år 1683 16 hovedgårde fordelt ud over Østthimmerland.

De 16 hovedgårde er fordelt på 16 af de 42 sogne i Østthimmerland. Hovedgårdene har typisk en størrelse og en funktion med fæstegårde under sig, der gør dem til den dominerende faktor i det enkelte sogn.

De 16 hovedgårde er opstillet i Tabel 6 med deres 'herlighedsværdi' i antal tønder hartkorn samt antal tønder land dyrket areal.

Tabel 6. Østhimmerlands hovedgårde, størrelse målt i tdr. hartkorn og tdr. land dyrket areal, år 1683

Herred	Hovedgårdens navn	Sogn	Antal tdr. hartkorn	Antal tdr. land dyrket areal
Fleskum	Egensekloster	Mou	6,06	23,6
	Filsted	Nr. Tranders	63,80	344,4
	Gudumlund	Gudum	44,74	134,5
	Klarupgaard	Klarup	26,08	75,3
Hellum	Kongstedlund	Sdr. Kongerslev	36,32	138,1
	Lindenberg	Blenstrup	63,72	363,6
	Randrup	Skibsted	26,89	266,9
	Refsnæs	Nr. Kongerslev	56,85	213,4
	Tulstedgaard	Torup	10,01	133,8
	Tustrup	Fræer	10,98	120,8
	Viffersholt	Solbjerg	52,35	364,0
	Vorgaard	Bælum	25,04	209,9
Hindsted	Dalsgaard	Vive	33,15	233,5
	Ovegaard	Ove	31,28	190,1
	Villestrup	Astrup	37,21	152,4
	Visborggaard	Visborg	77,84	271,1
I alt			602,32	3.235,4

Note: Viffersholt er registreret til at have 7 huse med 4,04 tønder hartkorn under sig.

Kilde: Egen fremstilling på basis af Henrik Pedersens data.

Som det fremgår af tabellen, er der stor forskel på gårdenes størrelse. Den største hovedgård i Østhimmerland, målt i antal tønder land dyrket areal var Lindenberg i Blenstrup Sogn i Hellum Herred.

For Østhimmerland gælder, at for de ti gårde, der havde et dyrket areal på over 100 hektar, var de ni hovedgårde. Den eneste ikke-hovedgård af denne størrelse var Dragsgaard i Bælum Sogn. Denne gård var på 115 hektar dyrket areal.

De mindste hovedgårde havde, jf. tabellen, et meget mindre jordtilliggende. Egensekloster, som havde betegnelsen hovedgård, havde således kun 23,6 tønder land under sig.

For Østhimmerland som helhed udgjorde hovedgårdene 9,2 procent af det samlede antal tønder hartkorn og 7,7 procent af det samlede antal tønder land dyrket areal.

4.3 Gårde og huse

I Henrik Pedersens materiale er bebyggelsen opdelt i gårde, huse med jord og huse uden jord. I det følgende opgøres de tre typer husstande i Østhimmerland i år 1683.

4.3.1 Gårdene

Hvis vi antog, at arealet i de tre herreder var fuldt anvendt af gårdene til landbrug, herunder også skovbrug, mose m.v., og at vi ser bort fra huse med jordtilliggende, så viser tallene, at gennemsnitsstørrelsen af en gård i Fleskum Herred kunne være på 85 hektar. En gård i Hellum Herred ville være på 82 hektar, mens en gård i Hindsted Herred ville være på 111 hektar. Det giver et gennemsnit for hele Østhimmerland på 93 hektar pr. gård i år 1683.

I dag (2018-tal) er en gennemsnitsgård på 75,9 hektar.⁸

Ovenstående beregning er selvfølgelig en meget simpel beregning, hvor der ikke er taget højde for anden arealanvendelse end landbrug, herunder huses anvendelse af jord, skove og uudnyttede naturområder m.v.

Gårdene er defineret til at have mere end en tønne land hartkorn. Alle andre husstande med under en tønne hartkorn er defineret til at være et hus, med eller uden jord.

Opgørelsen fra år 1683 viser, at der i alt var 1.160 gårde i Østhimmerland.

Fordeling af gårdene på de tre herreder og på de enkelte sogne fremgår af Tabel 7.

⁸ Landbrug og fødevarer, Hos landmanden, side 26.

Tabel 7. Antal gårde i Østhimmerland, opdelt på sogne, år 1683

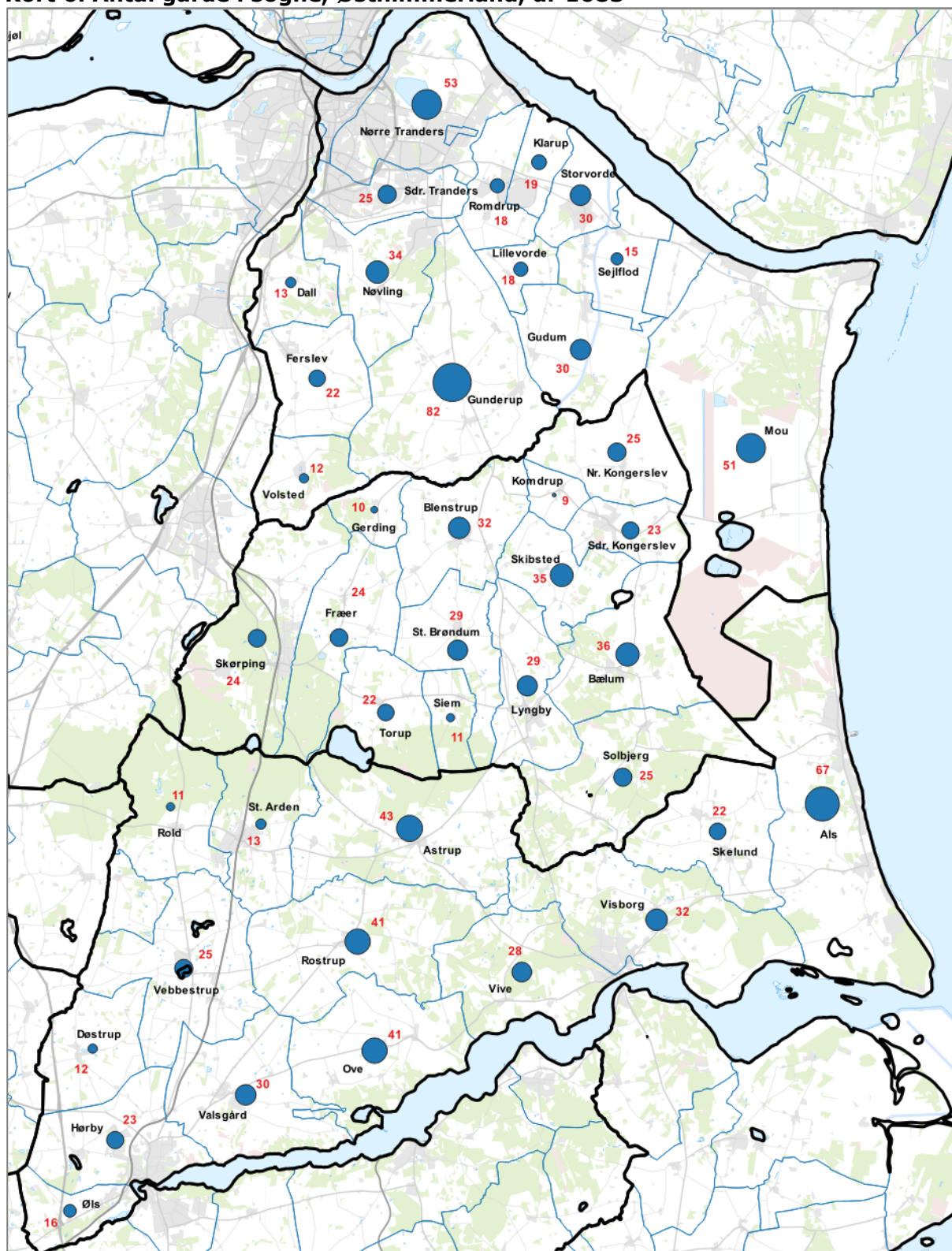
Fleskum herred		Hellum Herred		Hindsted Herred	
Sogn	Antal gårde	Sogn	Antal gårde	Sogn	Antal gårde
Dal	13	Blenstrup	32	Als	67
Ferslev	22	Brøndum	29	Astrup	43
Gudum	30	Bælum	36	Døstrup	12
Gunderup	82	Frær	24	Hørby	23
Klarup	19	Gjerdning	10	Ove	41
Lillevorde	18	Komdrup	9	Rold	11
Mov	51	Lyngby	29	Rostrup	41
Nr. Tranders	53	Nr. Kongerslev	25	Skelum	22
Nøvling	34	Siem	11	Store-Arden	13
Romdrup	18	Skibsted	35	Valsgaard	30
Sejlfloed	15	Skørping	24	Vebbestrup	25
Storvorde	30	Solbjerg	25	Visborg	32
Sdr. Tranders	25	Sdr. Kongerslev	23	Vive	28
Volsted	12	Torup	22	Øls	16
<i>I alt</i>	422		334		404

Kilde: Egen fremstilling på basis af tabel 1 i Henrik Pedersen, De Danske Landbrug, optryk 1975.

Som det ses af Tabel 7, så er antallet af gårde i de enkelte sogne vidt forskellige. Antallet af gårde spænder fra ni gårde til hele 82 gårde i et sogn. Sognene er altså vidt forskellige i både arealstørrelse, og i hvordan landbruget har indrettet sig over tid i det enkelte sogn. Den gennemsnitlige antal gårde i et sogn var på 28 gårde.

Selv om vi tidligere har opgjort, at Hindsted Herred er langt større end Fleskum Herred, så er det alligevel i Fleskum, at der er flest gårde. Både hvad angår areal og antal gårde er Hellum Herred det mindste herred af de tre herreder, der udgør Østhimmerland.

Kort 6. Antal gårde i sogne, Østhimmerland, år 1683

Kilde: Egen fremstilling på basis af Dam, Peder (2004).

4.3.2 Huse med jord

Denne kategori husstand er en husstand, hvor der til huset er registreret et stykke areal under en tønder land og med beregnet tønder hartkorn.

Antallet af huse med jord er beregnet i Tabel 8. I alt var der i 1683 221 huse med jord i Østhimmerland.

Tabel 8. Antal huse med jord i Østhimmerland, opdelt på sogne, år 1683

Fleskum herred		Hellum Herred		Hindsted Herred	
Sogn	Huse med jord	Sogn	Huse med jord	Sogn	Huse med jord
Dal	1	Blenstrup	2	Als	17
Ferslev	1	Brøndum	22	Astrup	17
Gudum	8	Bælum	0	Døstrup	0
Gunderup	11	Fræer	1	Hørby	3
Klarup	5	Gjerding	0	Ove	2
Lillevorde	1	Komdrup	2	Rold	7
Mou	19	Lyngby	3	Rostrup	5
Nr. Tranders	1	Nr. Kongerslev	0	Skelund	25
Nøvling	3	Siem	2	Store-Arden	5
Romdrup	0	Skibsted	0	Valsgaard	12
Sejlflod	3	Skørping	4	Vebbestrup	0
Storvorde	5	Solbjerg	8	Visborg	12
Sdr. Tranders	7	Sdr. Kongerslev	2	Vive	5
Volsted	0	Torup	0	Øls	0
<i>I alt</i>	<i>65</i>		<i>46</i>		<i>110</i>

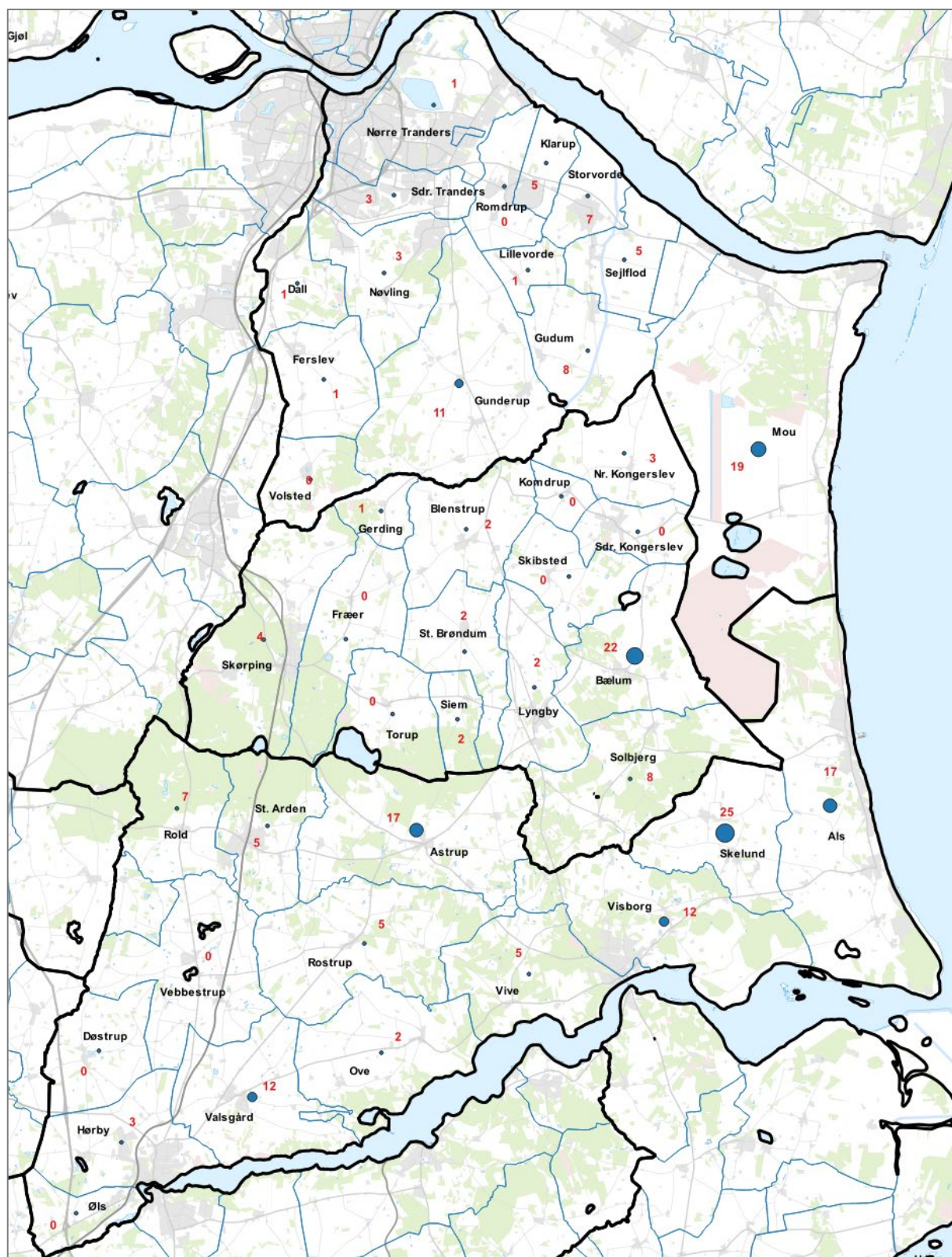
Kilde: Egen fremstilling på basis af tabel 1 i Henrik Pedersen, De Danske Landbrug, optryk 1975.

Oplysningerne i Tabel 8 er også vist på Kort 7, side 44.

Tabellen viser, at organiseringen i de enkelte sogne er vidt forskellige. Således er der mere end dobbelt så mange huse i Hindsted Herred, end der er i Hellum Herred. Faktisk har Hindsted Herred lige så mange huse med jord, som de to andre herreder tilsammen.

De store forskelle går igen imellem sognene. Der er sogne med ingen registrerede huse med jord, mens der i Skelund er registreret 25 huse med jord.

Kort 7. Huse med jord i sognene, Østhimmerland, år 1683

Kilde: Egen fremstilling på basis af Dam, Peder (2004).

4.3.3 Huse uden jord

Betegnelsen er huse uden jord, men det skal bemærkes, at husene eller husstandene normalt havde deres egen have, den gang kaldet kålhaver.

Huse uden jord i de østhimmerlandske sogne er beregnet i Tabel 9. I alt var der i Østhimmerland 296 huse uden jord.

Tabel 9. Antal huse uden jord i Østhimmerland, opdelt på sogne, år 1683

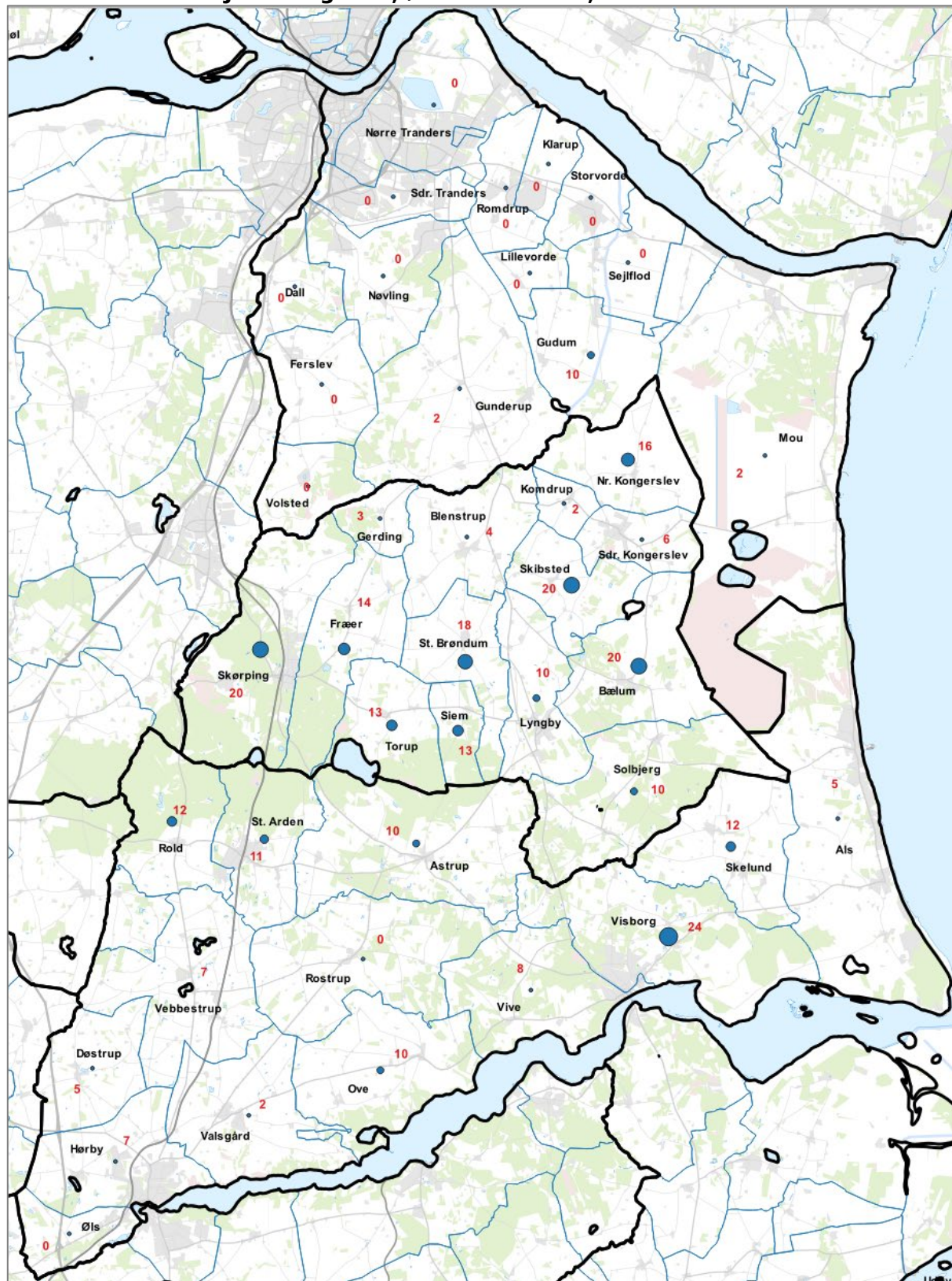
Fleskum herred		Hellum Herred		Hindsted Herred	
Sogn	Huse uden jord	Sogn	Huse uden jord	Sogn	Huse uden jord
Dal	0	Blenstrup	4	Als	5
Ferslev	0	Brøndum	20	Astrup	10
Gudum	10	Bælum	14	Døstrup	5
Gunderup	2	Fræer	3	Hørby	7
Klarup	0	Gjerding	2	Ove	10
Lillevorde	0	Komdrup	10	Rold	12
Mou	2	Lyngby	16	Rostrup	0
Nr. Tranders	0	Nr. Kongerslev	6	Skelund	12
Nøvling	0	Siem	13	Store-Arden	11
Romdrup	0	Skibsted	20	Valsgaard	2
Sejlfled	0	Skørping	20	Vebbestrup	7
Storvorde	0	Solbjerg	10	Visborg	24
Sdr. Tranders	0	Sdr. Kongerslev	18	Vive	8
Volsted	0	Torup	13	Øls	0
<i>I alt</i>	<i>14</i>		<i>169</i>		<i>113</i>

Kilde: Egen fremstilling på basis af tabel 1 i Henrik Pedersen, De Danske Landbrug, optryk 1975.

Igen er der meget store forskelle i organiseringen af husstande i de tre herreder. I Fleskum Herred er der kun registreret 14 huse uden jord.

Der er også store forskelle i antallet af huse uden jord mellem sogne. Mange sogne har slet ikke registreret huse uden jord, mens der er hele 24 huse i Visborg Sogn.

Kort 8. Huse uden jord i sognene, Østthimmerland, år 1683

Kilde: Egen fremstilling Dam, Peder (2004)

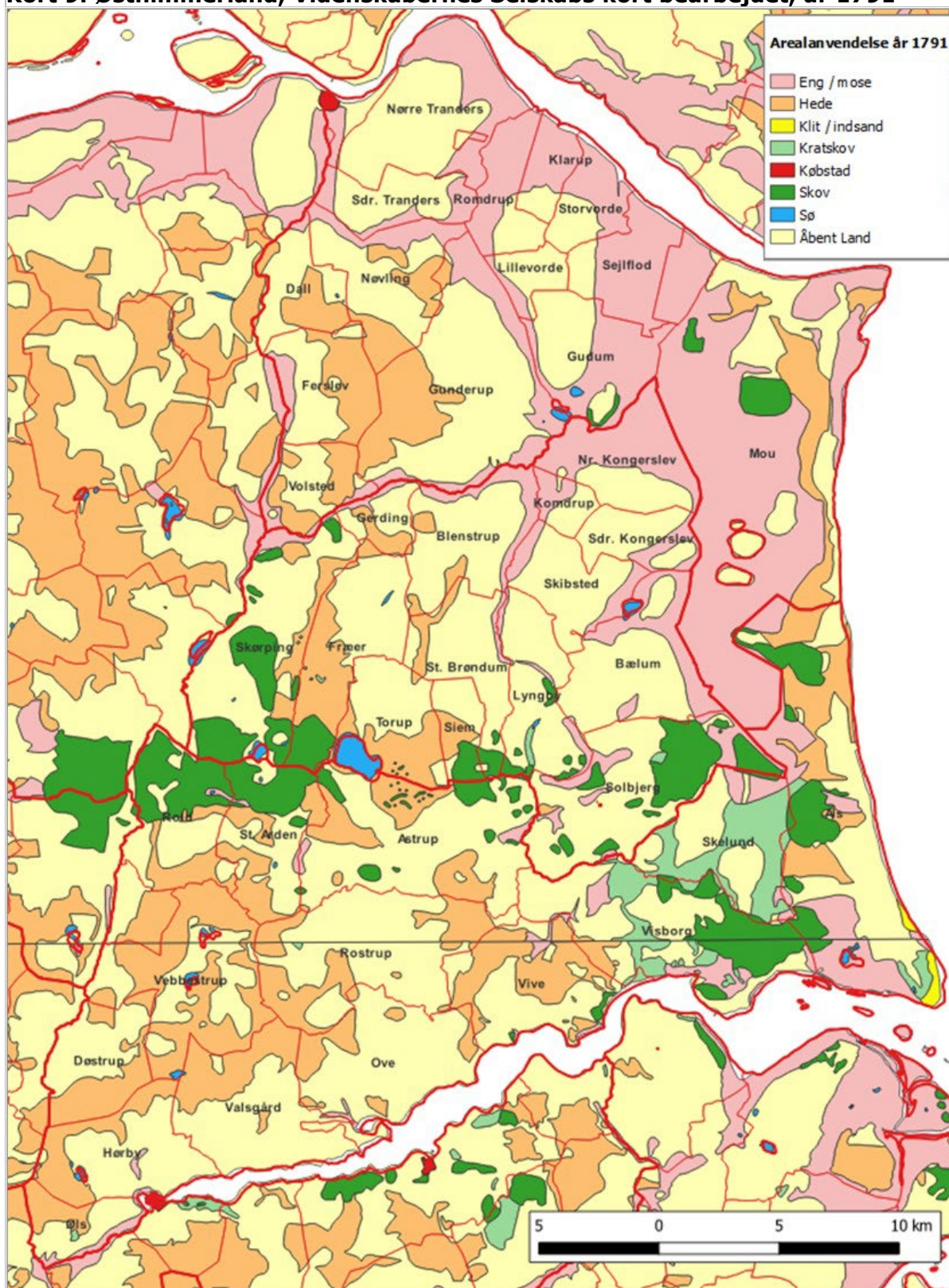
4.4 Landskabet – 100 år senere

Der eksisterer ikke megen information om Østhimmerlands landskab i år 1683. Derfor er der i Kort 9, side 48, valgt at vise, hvordan landsdelen tog sig ud i 1791, da Videnskabernes Selskab udarbejdede de første målbare kort over Danmark. Vi taler altså her om et kort, der er mere end 100 år yngre end oplysningerne fra Christian den Femtes matrikel. Alligevel må vi formode, at egnens naturmæssige geografi har set nogenlunde ud, som den er afbildet i Videnskabernes Selskabs kort.

Kortet viser de landbrugsmæssige, tørre, arealer på de holme, der i Stenalderen var omgivet af hav. Den østlige del er domineret af store kær og moseområdet Lille Vildmose. Mod vest begynder de hedeegne, der præger den vestlige del af Himmerland.⁹

⁹ De tykkeste røde linjer angiver grænserne for herreder. De tyndere streger angiver sognegrænser med sognets navn. Den sorte vandrette streg nederst på kortet angiver det sted, hvor kortet er sammensat med kortet mod syd.

Kort 9. Østhimmerland, Videnskabernes Selskabs kort bearbejdet, år 1791

Kilde: Egen fremstilling på basis af Dam, Peder (2004).

5 Dyrkningsgrad og dyrkningssystemer i

Østthimmerlands sogne

I 1600-tallet blev landbrugets dyrkning af marker planlagt og udført på forskellig vis. I sin bog 'Vang og tægt' har forskeren Karl-Erik Frandsen minutiøst analyseret de forskellige dyrkningssystemer, som blev anvendt på lokalt niveau i landsbyerne i 1682-83 i hele Danmark.

5.1 Betingelser for landbrugsproduktionen i Danmark

I slutningen af 1600-tallet var det danske landbrug en kombination af agerbrug og kvægavl. Agerbruget omfattede næsten udelukkende korn. Produktionen på gårdene var primært til eget forbrug, men der skulle også handles, så husstanden kunne betale tiender og skatter og købe nødvendige varer som salt, tøj og jern.

I indledningen til sin bog opgør Karl-Erik Frandsen de fundamentale vilkår for det enkelte landbrug således:

Tabel 10. De fundamentale vilkår for det enkelte landbrug i år 1683

At sikre agerjordens fortsatte ydeevne	At opretholde en passende stor kvægbestand
1. At tilføre agerjorden naturlig gødning.	1. For at sikre gødning til agerjorden.
2. At sørge for at den enkelte jordlod blev besået med varierende kornarter i de enkelte år (kaldet sædskifte.)	2. For at have den nødvendige trækraft til landbrugsarbejde og anden transport.
3. At indrette dyrkningen således, at det enkelte stykke jord skiftevis var dyrket og hvilede, dvs. var ubesået.	3. For at kunne få supplement til den vegetabiliske kost, og i nogle områder tillige for at bønderne kunne svare bestemte afgifter og udføre pligtarbejde.

Kilde: Efter Karl-Erik Frandsen, Vang og tægt, side 1.

Variationen i dyrkningsformerne var afhængig af de lokale betingelser for landbrugsproduktion. Karl-Erik Frandsen opregner følgende betingelser:¹⁰

¹⁰ Karl-Erik Frandsen, Vang og tægt, side 1-2.

- Bonitet og jordbundens struktur.
- Hvis der var gunstige forhold for kvæghold, kunne jorden gødes så rigeligt, at hvileperioder for agerjord kunne udelades.
- Alternativ adgang til gødning i form af f.eks. tang gav også mulighed for at udelade hvileperioder.
- Hvis arealet for de lokale landbrug var relativt små i forhold til befolkningens størrelse, kunne det være nødvendigt at beså jorden hvert år, selv om det på sigt ikke var lønsomt.
- Kvægbestandens størrelse afhang af adgang til tilstrækkelig græsning om sommeren, og adgang til at høste hø til vinterfodring. Høslet kunne ske fra engarealer, eller ikke-besåede dele af bymarken. Før 1800-tallet var der ingen dyrkede græsarealer her i landet. Græsning og høslet skulle holdes adskilt, for at sikre muligheden for høavl, og disse marker var derfor indhegnede. Sommergræsning kunne foregå på de arealer, der ikke var egnet til dyrkning, f.eks. kær og såkaldte overdrev.
- Landbruget var i overvejende grad organiseret som dyrknings- og græsningsfællesskaber.

5.2 Dyrkningsgrad i sognene

I Henrik Pedersens tabeller fra Christian den Femtes matrikel er mængden af dyrket land opgjort. Dyrket land defineres her til at være de arealer, der indgår i afgrøde-rotationen, altså også den del af agrene, der midlertidigt lå brak, da matrikeldata blev indsamlet.

Det samlede dyrkede areal i Østhimmerland udgjorde 193.602 tønder land, svarende til kun 21,6 procent af det samlede areal. Lige som ved fremgangsmåden under beregninger af tønder hartkorn fordelt på sogne, er der i Tabel 11 opgjort en tabel med de ti sogne med henholdsvis det største dyrkede areal og det mindste dyrkede areal.

Tabel 11. Sogne med største og mindste areal dyrket land, målt i antal tdr. land, år 1683

Nr.	Ti sogne med største dyrkede areal	Antal tdr. land	Nr.	Ti sogne med mindste dyrkede areal	Antal tdr. land
1	Gunderup	3.558,1	1	Siem	251,1
2	Nr. Tranders	2.030,7	2	Gerding	318,0
3	Rostrup	1.714,5	3	Sejlfod	325,1
4	Als	1.606,8	4	Klarup	356,7
5	Bælum	1.600,8	5	Øls	418,8
6	Ove	1.491,0	6	St. Arden	450,2
7	Skibsted	1.420,6	7	Rold	460,1
8	Blenstrup	1.415,2	8	Komdrup	460,4
9	Astrup	1.368,5	9	Storvorde	520,9
10	Lyngby	1.232,1	10	Romdrup	587,7

Kilde: Egen fremstilling.

Østhimmerland er karakteriseret af at være en landsdel med relativ lav dyrkningsgrad som helhed. Ud fra Christian den Femtes matrikel fra 1683 kan det beregnes, at dyrkningsgraden for hele landet, excl. Bornholm, var på 39,7 procent, mens dyrkningsgraden for Østhimmerland kun var på 21,6 procent.¹¹

Men lige som det var gældende i ovenstående klassificering af sognene i fire klasser i forhold til antal hektar jord til at skabe en tønde hartkorn og sognets samlede areal, så er der tale om store forskelle sognene i mellem i Østhimmerland, hvad angår dyrkningsgrad.

Kort 10, side 53, viser dyrkningsgraden i alle sogne i Østhimmerland i år 1683.

Komdrup Sogn (dengang excl. Refsnæs Hovedgård) har i år 1683 den største dyrkningsgrad i Østhimmerland. Dyrkningsgraden var for Komdrup Sogn 51,6 procent. Den gennemsnitlige dyrkningsgrad for alle Østhimmerlands Sogne var på kun 21,6 procent.

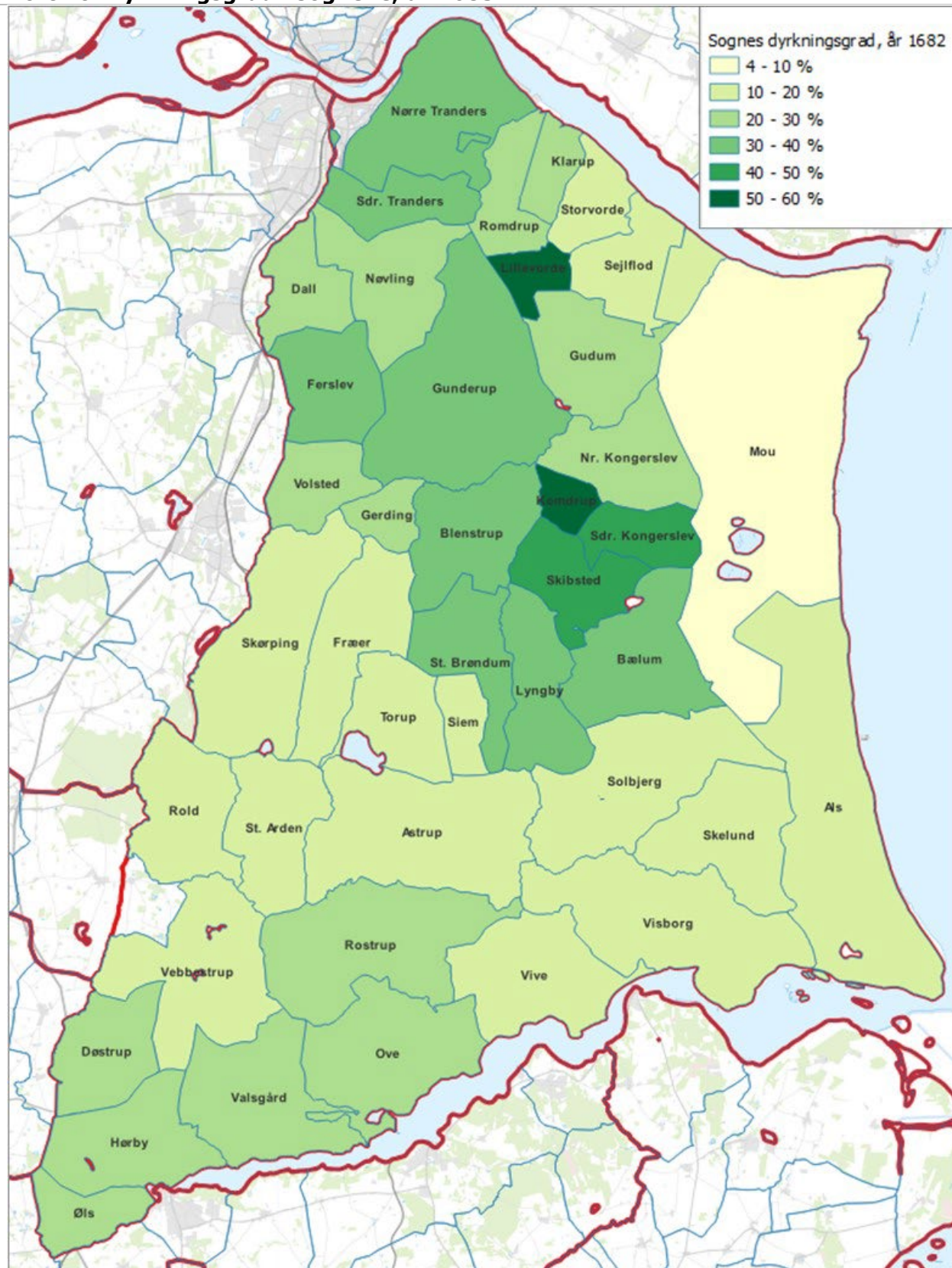
Nabosognene Nørre og Sønder Kongerslev Sogne samt Lillevorde Sogne ligger også over de øvrige sogne, hvad angår dyrkningsgrad. Kun et enkelt sogn har en dyrkningsgrad på under 10 procent. Det er Mou Sogn,

¹¹ Beregningen er gennemført på basis af oplyst tal for dyrket areal i Henrik Pedersens tabel 1 og et beregnet areal på basis af GIS-materialets kort.

omfattende Lille Vildmose. Sognets dyrkningsgrad var i år 1683 på 4,3 procent.

Kortet viser også den lave dyrkningsgrad i det bælte af sogne fra øst til vest i den sydlige del af Østhimmerland, der på Videnskabernes Selskabs kort et århundrede senere fortsat var præget af store skov- og hedeområder.

Kort 10. Dyrkningsgrad i sognene, år 1683

Kilde: Egen fremstilling på basis af Dam, Peder (2004).

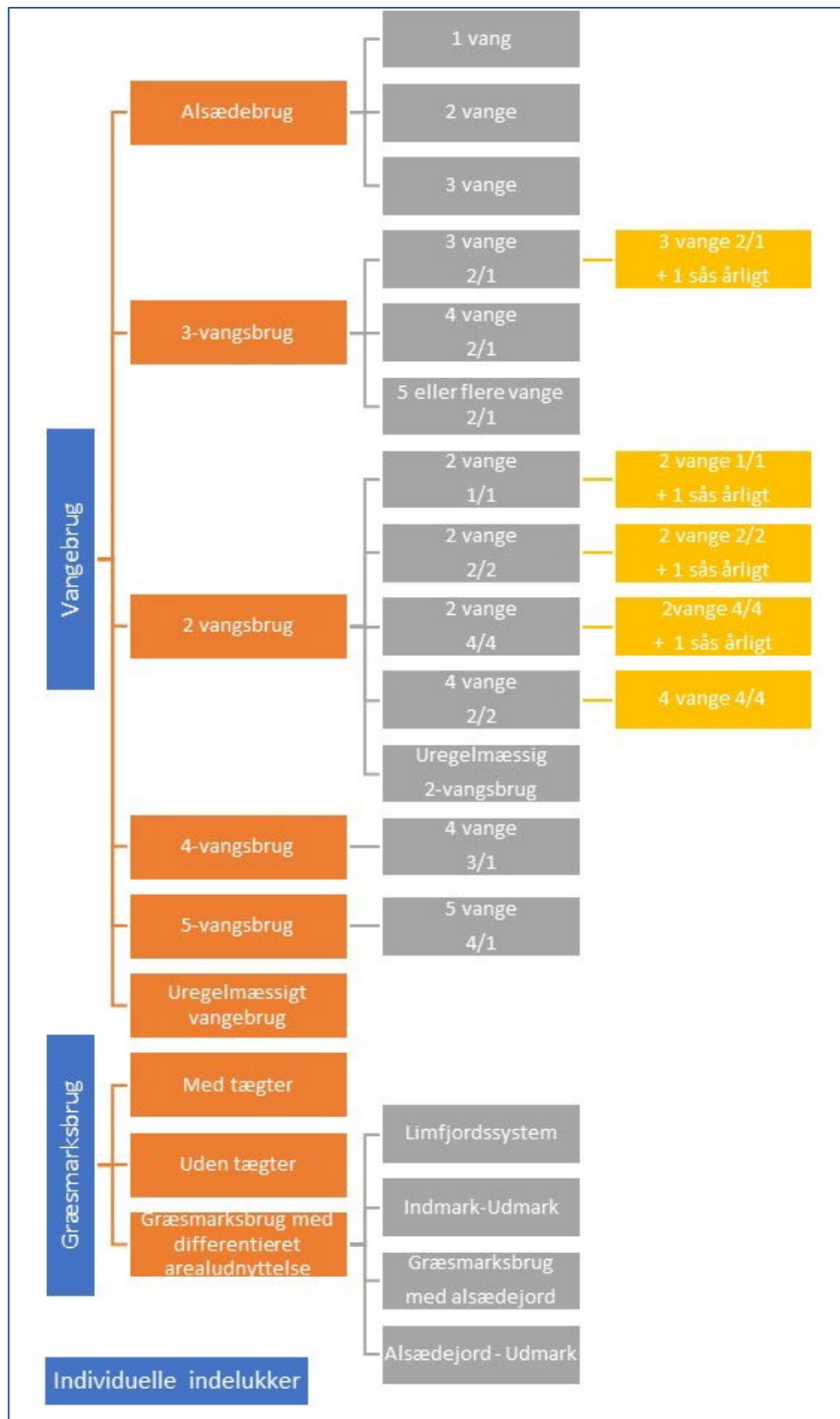
5.3 Den anvendte klassifikation af dyrkningssystemer

Karl-Erik Frandsens analyse omfatter kun landsbyerne, og således ikke hovedgårde og enkeltgårde. Opdelingen i dyrkningssystemer er en tilnærmelse, fordi at der naturligvis i mange henseender var lokale tilpasninger, og fordi de lokale bønder hele tiden tilpassede deres produktionsmåde relateret til erfaringer, lokal tilgængelighed i form af afstande m.v. og f.eks. vejrmæssige forhold.

Karl-Erik Frandsens klassifikation af dyrkningssystemerne er illustreret i Figur 2, side 55.

I det følgende forklares de anvendte begreber og deres relevans for Østthimmerland og Nordjylland:

Figur 2. Oversigt over klassifikation af dyrkningssystemer

Kilde: Efter Karl-Erik Frandsen, Vang og tægt, Figur 52.

En **vang** betyder i denne sammenhæng et stykke indhegnet jord. Det var altså en dyrket, indhegnet del af bymarken ved en landsby, hvor bymarken er det nærmest liggende markområde i landsbyen, modsat udmarken, der er de yderste dele.

Man taler om vangebrug. Det var en driftsform, hvor landsbyen samlede jord blev dyrket af landsbyens bønder i fællesskab. Markerne var derfor inddelt i store enheder, kaldet vange.

I Figur 2 er der angivet en brøk, der viser rotationen mellem jordstykker. Tælleren i brøken angiver det antal år, som pågældende jord var besået, mens nævneren angiver det antal år, den samme jord hvilede. 2/1 betyder således, at jorden var i brug i to år og efterfulgt af et enkelt års hvile.¹²

Begrebet **tægt** har sin anvendelse, når der tales om græsmarksbrug. Tægter var faste rotations- og dyrkningsenheder, der ikke nødvendigvis lå samlet. Rotationen med tægter blev gennemført på den måde, at der hvert år blev indtaget en tægt til afgrødedyrkning, men en anden blev udlagt til græsning. Tægten med afgrøder blev gødet og efterfølgende anvendt til korndyrkning, for efterfølgende igen at blive udlagt til græs.

5.4 Vangebrug

Vangebrug omfatter underkategorierne alsædebrug (se nedenfor) og så vangebrug opdelt efter, hvor mange vange, der indgår i driftssystemet. Endelig er der en underopdeling i, hvordan rotationen mellem dyrkning og hvile foregik.

Ved vangebrug var agerjorden inddelt i få, større indhegnede vange. En vang lå fælled, udyrket, mens de øvrige blev tilsået i et enkelt eller flere år.

I alt tretten landsbylav i Østhimmerland anvendte dyrkningssystem med vange (excl. alsædebrug, som behandles efterfølgende separat).

¹² Karl-Erik Frandsen, Vang og tægt, side 1.

5.4.1 Dyrkningssystem med én vang

Et dyrkningssystem med én vang blev kun anvendt i Egense By i Mou Sogn. Egense er en kystby, og det må formodes at give landsbyen en speciel mulighed for at anvende tang til gødning.

Et dyrkningssystem med én vang omfatter følgende størrelse og andel af Østhimmerlands samlede landbrug:

Tabel 12. Dyrkningssystem med én vang, Østhimmerland, 1683

Måling	Resultat	Procentandel af alle lav i Østhimmerland
Antal lav	1	0,6
Antal tønder land	2.251,4	1,2
Antal gårde	15	1,3
Antal huse med jord	11	5,0
Antal huse uden jord	0	0,0
Antal tønder hartkorn	43,7	0,7
Antal tønder dyrket land	191,4	0,5
Antal hektar jord til én tønde hartkorn	28,4	-

Kilde: Egen beregning.

Det fremgår af tabellen, at antallet af hektar jord til at skabe én tønde hartkorn er meget højt i forhold til det gennemsnitlige tal på 15,0 hektar til én tønde hartkorn for hele landsdelen, dvs. et relativt ringe udbytte.

5.4.2 Dyrkningssystem med to vange

Der er også kun et landsby-lav, der anvender 2 vange. Dette lav er Smidie By i Bælum Sogn. Herom skriver Karl-Erik Frandsen:¹³

"For kuriositetens skyld skal endvidere nævnes, at byen Smidie i Bælum Sogn på randen af Lille Vildmose havde 2-vangsbrug, nemlig foruden en rugtoft, der blev sået årligt, 2 vange hver med rotationen 2/2."

2/2 for Smidies vedkommende betyder altså, at jorden var i brug i to år efterfulgt af to års hvile.

¹³ Karl-Erik Frandsen, Vang og tægt, side 243.

Et dyrkningssystem med to vange omfatter følgende størrelse og andel af Østhimmerlands samlede landbrug:

Tabel 13. Dyrkningssystem med to vange, Østhimmerland, 1683

Måling	Resultat	Procentandel af alle lav i Østhimmerland
Antal lav	1	0,6
Antal tønder land	788,3	0,4
Antal gårde	8	0,7
Antal huse med jord	0	0,0
Antal huse uden jord	0	0,0
Antal tønder hartkorn	61,1	0,9
Antal tønder dyrket land	287,1	0,7
Antal hektar jord til én tønde hartkorn	7,1	-

Kilde: Egen beregning.

Her kan det specielt bemærkes, at Smidie og dette dyrkningssystem ligger langt højere udbytte end gennemsnittet for, hvor mange hektar jord, der skulle til at skabe værdien af en tønde hartkorn.

5.4.3 Dyrkningssystem med tre vange

Fire landsby-lav er af Karl-Erik Frandsen registreret til at anvende et dyrkningssystem med 3 vange med 2 års brug og et års hvile. Det drejer sig om Gudum By i Gudum Sogn, Lillevorde By i Lillevorde Sogn, Nørre Kongerslev By i Nørre Kongerslev Sogn samt Helberskov i Als Sogn.

Hertil kommer to landsby-lav med samme dyrkningssystem, men hvor 1 vang sås årligt. Det drejer sig om Klarup By i Klarup Sogn samt Storvorde By i Storvorde Sogn.

Karl-Erik Frandsen skriver om denne dyrkningsform og disse landsby-lav:¹⁴

"I Fleskum Herred øst for Aalborg var der en række byer, som havde et helt regulært 3-vangsbrug med 3-årig rotation og sædskiftet byg-rug-fælled. Det gælder således Gudum Sogn og by, hvis 3 vange i 1683 blev

¹⁴ Karl-Erik Frandsen, Vang og tægt, side 243. Et solskifte var en fordeling, hvor agrenes rækkefølge i agerskiftet var bestemt af gårdenes geografiske fordeling inde i landsbyen.

udnyttet til henholdsvis byg-rug+havre og fællede. Det tilføjes i modelbogen, at byen ikke har anden overdrevsgræsning end den hvilende vange (som dog også blev takseret til 190 høveder). Byen var stærkt egaliseret (og ejedes udelukkende af oberstløjtnant Wolfgang von Buckwaldt til Gudumlund) med ensartede agerbredder i hver ås og et gennemført solskifte. Disse byer med 3-vangsbrug er helt klart de nordligste eksempler på dette østdanske dyrkningssystem. Det må tilføjes, at de alle lå i områder enten med en jordbund af moræneler eller på den hævede lithorinahavbund, altså med de samme naturlige betingelser for denne driftsform som i Østdanmark.

Rotationsenhederne kaldes i modelbogen for vange, men karakteristisk nok i markbogen for årsgøder helt i overensstemmelse med den lokale betegnelse for enhederne i græsmarksbruget. Således kaldes i Gudum bygvangen for 1. årsgøde, rugvangen for 2. årsgøde osv.”

Et dyrkningssystem med tre vange omfatter følgende størrelse og andel af Østhimmerlands samlede landbrug:

Tabel 14. Dyrkningssystem med tre vange, Østhimmerland, 1683

Måling	Resultat	Procentandel af alle lav i Østhimmerland
Antal lav	6	3,6
Antal tønder land	13.275,8	7,3
Antal gårde	131	11,3
Antal huse med jord	28	12,7
Antal huse uden jord	26	8,8
Antal tønder hartkorn	847,4	12,7
Antal tønder dyrket land	3.638,0	8,7
Antal hektar jord til én tønde hartkorn	8,6	-

Kilde: Egen beregning.

Tabellen viser, at det er cirka hver tiende gård i Østhimmerland, der anvender dette dyrkningssystem. Udbyttet i antal hektar jord til at skabe en tønde hartkorn er relativt højt.

5.4.4 Dyrkningssystem med fire og fem vange

Fem landsby-lav er registreret til at anvende dyrkningssystem med fire eller fem vange. Rotation var 3/1, dvs. 3 år med dyrkning og et års hvile

og sædskiftet byg-rug-havre, mens Mou Sogn havde et 5-vangsbrug 4/1, og sædskiftet byg-rug-rug-havre.

De fem landsby-lav er, foruden Mou By, Høstemark Hovedgård begge i Mou Sogn, Sejlflod By i Sejlflod Sogn, Als By i Als sogn samt Skelund By i Skelund Sogn.

Karl-Erik Frandsen skriver om denne dyrkningsform og disse landsby-lav i den nordligste del af Østthimmerland:¹⁵

"Det er unægtelig overraskende her tæt syd for Limfjorden at finde dyrkningssystemer helt parallelle med de tilsvarende på Vestlolland, idet der dog ikke skal antydes nogen som helst indflydelse eller påvirkning fra Lolland til Nordjylland. Disse meget intensive dyrkningssystemer skyldes derimod den kendsgerning, at de tre byer lå på den hævede havbund, hvorved de har haft græsnings- og gødningsmuligheder i et sådant omfang, at agerjorden kun behøvede ringe hvile."

I den sydlige del er der tilsvarende byer med denne dyrkningsform. Herom skriver Karl Erik Frandsen:¹⁶

"Det nævnes direkte i modelbogen for Als Sogn, at et bierhverv var saltbrænding af tang samt sildefiskeri, og det er vel højst sandsynligt, at tangen er blevet anvendt som gødning. Der var endvidere en del byer i området som havde 3-vangs- eller 4 vangsbrug."

Også for dette dyrkningssystem er der gennemført en beregning af omfanget i forhold til anvendelse i Østthimmerlandske landsby-lav.

¹⁵ Karl-Erik Frandsen, Vang og tægt, side 243.

¹⁶ Karl-Erik Frandsen, Vang og tægt, side 243.

Tabel 15. Dyrkningssystem med fire eller fem vange, Østthimmerland, 1683

Måling	Resultat	Procentandel af alle lav i Østthimmerland
Antal lav	5	3,0
Antal tønder land	10.782,0	5,9
Antal gårde	82	7,1
Antal huse med jord	27	12,2
Antal huse uden jord	9	3,0
Antal tønder hartkorn	397,8	5,9
Antal tønder dyrket land	1.643,2	3,9
Antal hektar jord til én tønde hartkorn	14,9	-

Kilde: Egen beregning.

Tabellen viser, at dyrkningssystemet havde en begrænset udbredelse i Østthimmerland i 1683. Antallet af hektar jord til at skabe en tønde hartkorn ligger kun en anelse bedre det østthimmerlandske gennemsnit. 82 gårde indgik i dyrkningssystemet med fire eller fem vange.

5.4.5 Alsædebrug

Alsædebrug eller alsædsbrug anses som det ældste driftssystem i Danmark. Den opdyrkede jord besås hvert år og hvilede aldrig. Denne driftsform forudsætter, at der er adgang til græsningsarealer, eng og overdrev, hvor gårdenes husdyr kan finde foder og sikre naturlig gødning til det korndyrkede område.

Alsædebrug blev anvendt til udgangen af 1700-tallet i bl.a. Nordjylland.

Denne driftsform er i år 1683 anvendt i to sogne i Hindsted Herred i den sydligste del af Østthimmerland. I Als Sogn er der registreret alsædebrug med en vang i Buddum By og i Visborg By. Endvidere er der registreret alsædejord med udmark i Fruerlund og Hurup i den nordligste del af Als Sogn ved kysten.

I Tabel 16 er beregnet udbredelsen af alsædebrug, dvs. samlet alsædebrug med en vang og alsædebrug med udmark.

Tabel 16. Dyrkningssystemet alsædebrug med en vang og med udmark, Østthimmerland, 1683

Måling	Resultat	Procentandel af alle lav i Østthimmerland
Antal lav	4	2,4
Antal tønder land	7.587,0	4,2
Antal gårde	39	3,4
Antal huse med jord	23	10,4
Antal huse uden jord	25	8,4
Antal tønder hartkorn	172,2	2,6
Antal tønder dyrket land	696,7	1,7
Antal hektar jord til én tønde hartkorn	24,3	-

Kilde: Egen beregning.

Det høje tal for antal hektar til at skabe en tønde hartkorn viser, at der enten er tale om meget dårlig landbrugsjord eller om lille produktivitet i de 39 gårde, som anvender dette dyrkningssystem.

5.4.6 Græsmarksbrug

Dyrkningssystemet græsmarksbrug er den altdominerende driftsform i Østthimmerland i år 1683. Af de i alt 169 lav i Østthimmerland er der oplysninger om dyrkningssystem i de 137 (landsby-lavene), og de 120 lav anvender dyrkningsformen græsmarksbrug.

Denne dyrkningsform anvendes af landsby-fællesskabet. Omkring halvdelen af det dyrkede areal bliver tilsået, mens resten hviler i fire til fem år. Den typiske bymark under denne dyrkningsform var ikke indhegnet, hvorimod den måske var afgrænset med diger, gærder og hegn ud mod overdrev m.v. Husdyrgræsningen foregik primært på overdrev og på heden under bevogtning af hyrder, men der kunne også stå kreaturer tøjret inde i den græsklædte del af bymarken.

Der blev gennemført en årlig rotation, således at én mark udgik af dyrkningen, mens en anden blev taget ind og tilsået.

Alle de østthimmerlandske lavs dyrkningssystem med græsmarksbrug var etableret med tægter. Typerne græsmarksbrug uden tægter, og Limfjordssystemet, som angivet i Figur 2, fandtes altså ikke i Østthimmerland i år 1683.

I Tabel 17 er tallene opgjort for landsby-lav med græsmarksbrug i Østhimmerland.

Tabel 17. Dyrkningssystemet græsmarksbrug, Østhimmerland, 1683

Måling	Resultat	Procentandel af alle lav i Østhimmerland
Antal lav	120	71,0
Antal tønder land	128.467,4	70,7
Antal gårde	847	73,0
Antal huse med jord	123	55,7
Antal huse uden jord	233	78,7
Antal tønder hartkorn	4.623,6	69,1
Antal tønder dyrket land	32.292,0	77,2
Antal hektar jord til én tønde hartkorn	15,3	-

Kilde: Egen beregning.

Tabellen viser den tydelige dominans i Østhimmerland af dette dyrkningssystem. Tre fjerdedele af alle gårde i Østhimmerland anvendte i år 1683 græsmarksbrug med vænger.

5.4.7 Øvrige lav (uden landsby)

Ovenstående analyse omfatter udelukkende by-lavene. For god ordens skyld gives der i Tabel 18 et overblik over den resterende del af de østhimmerlandske lav, der ikke her er opdelt i forskellige dyrkningssystemer. Det drejer sig typisk om lav med en enkelt gård, f.eks. hovedgård, eller lav uden gårde.

Tabel 18. Øvrige lav, excl. lav med landsbyer, Østhimmerland, 1683

Måling	Resultat	Procentandel af alle lav i Østhimmerland
Antal lav	32	18,9
Antal tønder land	18.586,9	10,2
Antal gårde	38	3,3
Antal huse med jord	9	4,1
Antal huse uden jord	3	1,0
Antal tønder hartkorn	541,9	8,1
Antal tønder dyrket land	3.067,9	7,3
Antal hektar jord til én tønde hartkorn	18,9	-

Kilde: Egen beregning.

Disse øvrige lav uden nærmere oplysning om dyrkningssystem omfatter således kun 3,3 procent af gårdene, men alligevel 10,2 procent af Østhimmerlands samlede areal.

Af disse 32 lav bestod 16 lav af en hovedgård med huse og jorder. I syv lav var der ikke registreret gårde. De resterende ni lav var lav med få større eller mindre gårde, men altså ikke landsbyer.

5.5 Opsummering

Ikke alle typer dyrkningssystemer eksisterede i Østhimmerland i år 1683, men alligevel viser ovenstående analyse på basis af Karl-Erik Frandsens kortlægning, at der var stor diversitet mellem de enkelte sogne og lav i Østhimmerland. Østhimmerland som egn strækker sig kun over et relativt lille areal, men betingelserne og bøndernes erfaring og viden har alligevel været så forskellig, at det har givet anledning til, at der er valgt forskellige dyrkningssystemer inden for dette område.

Tabel 19 viser et samlet overblik over fordelingen af dyrkningssystemer i Østhimmerland i år 1683.

Tabel 19. Samlet oversigt over dyrkningssystemer i østthimmerlandske landsby-lav, år 1683

Dyrkningssystem	Lav	Lav areal	Gårde	Huse med jord	Huse uden jord	Tønder hartkorn	Dyrket areal	Antal ha jord til 1 tdr. hartkorn
	<i>Antal</i>	<i>Tønder land</i>	<i>Antal</i>	<i>Antal</i>	<i>Antal</i>	<i>Antal</i>	<i>Tønder land</i>	
1 Vang	1	2.251,4	15	11	0	43,67	191,4	28,4
2 vange 2/2	1	788,3	8	-	0	61,05	287,1	7,1
3 vange 2/1	4	10.026,0	82	16	26	573,49	2.760,4	9,6
3 Vange 2/1+1 sås årl.	2	3.249,7	49	12	0	273,88	877,6	6,5
4 vange 3/1	5	10.782,0	82	27	9	397,84	1.643,2	14,9
Alsædebrug 1 vang	2	3.645,7	25	13	22	114,80	424,2	17,5
Alsædejord - udmark	2	3.941,3	14	10	3	57,39	272,5	37,9
Græsmarksbr.m.tægter	120	128.467,4	847	123	233	4.623,62	32.292,0	15,3
Øvrige lav (u. landsby)	32	18.586,9	38	9	3	541,93	3.067,9	18,9
<i>I alt</i>	<i>169</i>	<i>181.738,9</i>	<i>1.160</i>	<i>221</i>	<i>296</i>	<i>6.687,67</i>	<i>41.816,3</i>	<i>15,0</i>
	<i>Procent</i>							
1 Vang	0,6	1,2	1,3	5,0	0,0	0,7	0,5	
2 vange 2/2	0,6	0,4	0,7	0,0	0,0	0,9	0,7	
3 vange 2/1	2,4	5,5	7,1	7,2	8,8	8,6	6,6	
3 Vange 2/1+1 sås årl.	1,2	1,8	4,2	5,4	0,0	4,1	2,1	
4 vange 3/1	3,0	5,9	7,1	12,2	3,0	5,9	3,9	
Alsædebrug 1 vang	1,2	2,0	2,2	5,9	7,4	1,7	1,0	
Alsædejord - udmark	1,2	2,2	1,2	4,5	1,0	0,9	0,7	
Græsmarksbr.m.tægter	71,0	70,7	73,0	55,7	78,7	69,1	77,2	
Øvrige lav (u. landsby)	18,9	10,2	3,3	4,1	1,0	8,1	7,3	
<i>I alt</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	

Kilde: Egen beregning.

6 Sogdenes 'herlighedsværdi'

Oplysningerne fra Christian den Femtes Matrikel fra 1683 giver os mulighed for at vurdere sogdenes landbrugs 'herlighedsværdi', målt i den skatteenhed, der dengang blev anvendt, dvs. antal tønder hartkorn. I Tabel 20 er opgjort 'herlighedsværdien' for de ti sogne med største antal tønder hartkorn, og modsat de ti sogne, der har den mindste værdi i antal tønder hartkorn.

Tabel 20. Sogne med største og mindste værdi, målt i antal tdr. hartkorn, år 1683

Ti sogne med største antal tdr. hartkorn			Ti sogne med mindste antal tdr. hartkorn		
Nr.		Antal tdr. hartkorn	Nr.		Antal tdr. hartkorn
1	Gunderup	517,87	1	Gerding	36,49
2	Als	396,15	2	Siem	41,96
3	Nr. Tranders	375,97	3	Rold	59,31
4	Blenstrup	261,09	4	St. Arden	62,68
5	Bælum	254,63	5	Torup	66,77
6	Visborg	249,06	6	Øls	66,81
7	Nr. Kongerslev	225,24	7	Volsted	71,00
8	Skibsted	218,97	8	Døstrup	78,15
9	Astrup	218,33	9	Dall	81,17
10	Gudum	211,27	10	Komdrup	85,45

Kilde: Egen fremstilling.

Tabellen viser, at selv om sogneinddelingen tenderer mod en organisering i enheder af nogenlunde samme størrelse, så giver de indholdsmæssige forskelligheder vidt forskellige levevilkår sognene i mellem.

Gunderup Sogn i Fleskum Herred er det sogn med størst værdi målt i antal tønder hartkorn. Blandt de ti sogne med største værdi er tre sogne fra Fleskum Herred. Helligum Herred har fire sogne i denne kategori, mens Hindsted Herred har tre sogne blandt sogne med største antal tønder hartkorn målt på sogneniveau.

De ti sogne med mindste værdi er karakteriseret af at være enten af arealmæssig lille størrelse eller at være domineret af store arealer med skov eller hede.

Gerding Sogn i Hellum Herred er det sogn med mindste værdi målt i antal tønder hartkorn. Blandt de ti sogne med mindste værdi er de to sogne fra Fleskum Herred. Hellum og Hindsted Herred har hver fire sogne blandt sogne med færrest antal tønder hartkorn målt på sogneniveau.

Den gennemsnitlige værdi målt i antal tønder hartkorn for de østhimmerlandske sogne var i år 1683 på 159,23 tønder hartkorn. Sytten af de 42 østhimmerlandske sogne lå over denne gennemsnitlige værdi.

Oplysningerne fra Christian den Femtes matrikel og andre kilder giver os ikke mulighed for at opgøre befolkningens størrelse i de enkelte sogne, men ovenstående tabel synes alligevel at indikere, at der må være store forskelle i sognenes naturmæssige grundlag for at brødføde sin befolkning i disse landbrugsafhængige egne i Østhimmerland.

6.1.1 Herlighedsværdi i de enkelte lav

På samme måde kan herlighedsværdien af landbruget opgøres på lavniveau. Om muligt er forskellene her endnu større imellem lavene end mellem sognene.

Tabel 21. Lav med største og mindste værdi, målt i antal tdr. hartkorn, år 1683

Nr.	Ti lav med største antal tdr. hartkorn	Tilhør til sogn	Antal tdr. hartkorn	Nr.	Ti lav med mindste antal tdr. hartkorn	Tilhør til sogn	Antal tdr. hartkorn
1	Gudum By	Gudum	211,27	1	Als Overdrev	Als	1,07
2	Nr. Kongerslev By	Nr. Kongerslev	168,39	2	Klarlund	Store-Arden	1,83
3	Als By	Als	167,78	3	Vejrholt	Store-Arden	3,35
4	Romdrup By	Romdrup By	161,58	4	Knarmougård	Mou	3,93
5	Storvorde By	Storvorde By	161,48	5	Pederstrup	Ferslev	3,99
6	Skibsted By	Skibsted	127,8	6	Røkkendal By	Valsgaard	4,95
7	Vaarst By	Gunderup	127,71	7	Staverslund Gde.	Valsgaard	5
8	Veddum By	Skelund	124,17	8	Bramslev By	Valsgaard	5,18
9	Store Brøndum By	Brøndum	120,53	9	Lyngby Skov	Lyngby	5,2
10	Lillevorde By	Lillevorde	117,79	10	Lundegårde	Nøvling	5,3

Kilde: Egen fremstilling.

By-lavene er de lav med største antal tønder hartkorn. Blandt lav med mindste antal tønder hartkorn findes nogle få, små bylav, men ellers er det lav i det vi kan kalde udkanten af sognene, dvs. lav med store arealer med kær, mose, hede og skov.

I tabellen er alle lav uden hartkorn udeladt. Det drejer sig om syv lav: Storvorde Østerenge, Smedegård, Vester Korup, Asp Bys Skov, Marienborg, Viffertsholm Hovedgård (altså ikke gamle Viffersholm hovedgård) samt Tvorup Lodskov i Torup Sogn. Fælles arealer indgår ikke i denne opgørelse.

De ti lav med største antal tønder hartkorn fordeler sig med fem i Fleskum Herred, tre i Hellum Herred og to i Hindsted Herred.

De ti lav med mindste antal tønder hartkorn fordeler sig med tre i Fleskum Herred, et i Hellum Herred og seks i Hindsted Herred.

Det gennemsnitlige antal tønder hartkorn for et lav i Østhimmerland var i år 1683 på 39,6 tønder hartkorn. 61 af de i alt 169 lav i Østhimmerland lå over gennemsnittet. Lav uden registreret antal tønder hartkorn er medtaget i beregning, mens fælles arealer er udeladt.

6.2 Værdierne fordelt på sognenes husstande

Vi har ikke befolkningstallet for de enkelte sogne, men vi har oplysninger om antallet af husstande i et sogn.

Husstandene i et sogn omfatter forskellige typer gårde og huse. Gårdene omfatter alt fra store hovedgårde med flere hundrede tønder land hartkorn under sig, og landsbyernes mindre gårde, der i Henrik Pedersens materiale er defineret til at omfatte mere end en tønde hartkorn. Husene er både husstande med et lille jordtilliggende under en tønde hartkorn og huse uden hartkorn, men det, der dengang betegnedes en kålhave. I de fleste kirkelandsbyer var der også en præstegård og en præst, som blev finansieret af sin egen landbrugsdrift samt af tiender fra lokalbefolkningen.

I analysen omfatter en gård eller et hus som én husstand, selv om en enkelt gård eller et enkelt hus godt kunne huse mere end en familie, f.eks. en mor og en far, hvor sønnens familie også er en del af husstanden.

Organiseringen af de små samfund var om muligt socialt endnu mere skævt, end den deling af samfundsværdierne, som vi oplever i dag. Især herremændene havde en magt og en økonomi, der satte dem i stand til at leve et overdådigt liv. Bønderne på gårdene kunne være effektive og

nøjsomme, men måtte i dette system uden betaling overgive arbejdsindsats og avlsresultat til herremanden. Nederst i systemet var daglejere i huse, der helt var underlagt herremændene og bøndernes forgodtbefindende. Nogle huse var også hjemsted for lokale håndværkere, som hjulmænd, smede og andre landhåndværkere.

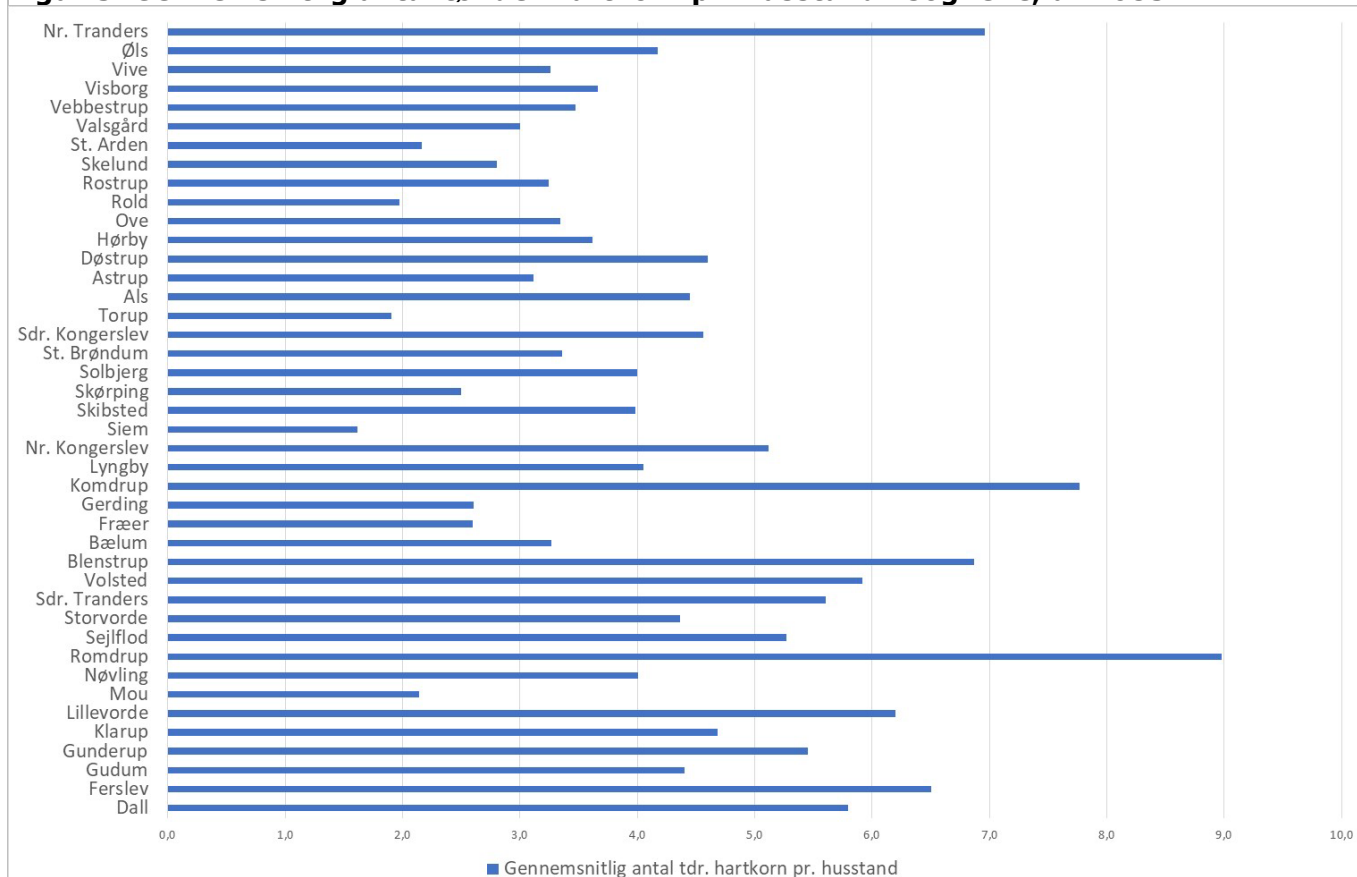
Under så ulige vilkår er gennemsnitstal for 'herlighedsværdi' i form af adgang til antal tønder hartkorn og rådighed over dyrket areal af begrænset værdi, men det er det bedste, vi har.

Lige som med sognenes areal er der relativt store forskelle i sognenes organisering i gårde og huse. Den gennemsnitlige antal gårde i de østhimmerlandske sogne er 28 gårde. Det største antal gårde finder vi i Gunderup Sogn, hvor der i år 1683 var 82 gårde. Modsat var der i Komdrup Sogn, som det mindste antal, kun ni gårde på dette tidspunkt.

Der var også store forskelle i antal huse mellem sognene. Størst antal huse var der i Bælum sogn med 42 huse og i Volsted og Øls sogne var der slet ikke registreret huse. Det gennemsnitlige antal huse i et østhimmerlandsk sogn i år 1683 var på tolv huse.

I Figur 3 er det gennemsnitlige antal tønder hartkorn pr. husstand opgjort for alle de østhimmerlandske sogne.

Figur 3. Gennemsnitlig antal tønder hartkorn pr. husstand i sognene, år 1683

Kilde: Egen fremstilling.

Diagrammet viser, at der eksisterer relativt store forskelle i den gennemsnitlige herlighedsværdi sognene i mellem, når der måles i antal tønder hartkorn pr. husstand. Det er vigtigt at huske på, at værdien af f.eks. skov og mose er medregnet i de tilsyneladende fattige sogne, hvor der er relativt store arealer, der ikke kunne dyrkes.

Romdrup Sogn har den største herlighedsværdi med 9,0 tønder hartkorn pr. husstand. I den lave ende ligger Siem Sogn nederst med kun 1,6 tønder hartkorn pr. husstand. Gennemsnittet for alle østhimmerlandske sogne er på 4,2 tønder hartkorn pr. husstand. Atten sogne ligger over dette niveau i år 1683.

En væsentlig faktor, der forskyder herlighedsværdien pr. husstand betydeligt, er tilstedeværelsen af en eller et par herregårde i et sogn. Disse store gårde havde jo en betydelig herlighedsværdi pr. denne enkelte husstand.

6.2.1 Herlighedsværdier i husstande i de enkelte lav

Lavene er jo normalt primært organiserede som dyrkningsfællesskaber – alle husstande i et lav indgår i lavets dyrkningssystemer. I de følgende tre tabeller er hvert enkelt lav angivet med antal tønder hartkorn pr. husstand for hver af de tre herreder. Samtidigt er antallet af gårde og huse angivet.

Den gennemsnitlige herlighedsværdi for husstande er et resultat af flere variable. For det første er værdien afhængig af lavets størrelse og ikke mindst, hvor stor en del af lavet, der er opdyrket. Dernæst er værdien afhængig af jordens beskaffenhed, ikke blot jordarter, men også hældningsgrad m.v. Endelig er gennemsnitsværdien for herlighedsværdi pr. husstand selvfølgelig også afhængig af, hvor mange gårde og huse, værdien skal fordeles mellem.

Lavene er i tabellerne også angivet med, hvorvidt deres herlighedsværdi pr. husstand ligger over eller under hele Østhimmerlands gennemsnit. Den grønne farve viser, at lavet ligger over gennemsnittet, mens den gule farve fortæller, at lavet ligger under gennemsnittet for antal tønder hartkorn pr. husstand. Den gennemsnitlige herlighedsværdi målt i antal tønder hartkorn pr. husstand i hele Østhimmerland er på 3,99 tønder hartkorn pr. husstand.

For at have et sammenligningsgrundlag er der i Tabel 22 beregnet gennemsnitsværdierne for antal gårde, antal huse, antal husstande og antal tønder hartkorn.

Tabel 22. Opsummering af gårde, huse & antal tdr. hartkorn på herred & lav samt Østhimmerland, år 1683

	Fleskum Herred	Hellum Herred	Hindsted Herred	Østhimmerland i alt
	<i>Antal</i>			
Antal sogne	14	14	14	42
Antal lav	41	46	82	169
	<i>Antal</i>			
Antal gårde	422	334	404	1160
Antal huse m. jord	65	46	110	221
Antal huse u. jord	14	169	113	296
Antal huse i alt	79	215	223	517
Antal husstande	501	549	627	1677
Antal tdr.hartkorn	2.524,93	2.044,27	2.118,47	6.687,67
	<i>Gennemsnit pr. lav</i>			
Antal gårde	10	7	5	7
Antal huse m. jord	2	1	1	1
Antal huse u. jord	0	4	1	2
Antal huse i alt	2	5	3	3
Antal husstande	12	12	8	10
Antal tdr.hartkorn	61,6	44,4	25,8	39,6
Tdr.hartkorn pr. husstand	5,0	3,7	3,4	4,0

Kilde: Egen fremstilling.

På baggrunden af tabellen gennemsnitstal kan i tabellerne over alle de tre herreders lav vurderes, om lavene er 'normale' eller afviger betydeligt fra det gennemsnitlige billede.

Det synes at være en væsentlig konklusion, at lige som sognene, så er der væsentlige forskelle i lavenes økonomiske potentialer inden for landbruget, og lige så væsentlige forskelle i organiseringen i husstande mellem de enkelte lav. Her er det vigtigt at huske, at husstande her er defineret som en enhed i form af en gård eller et hus. For mange af disse enheder vil der reelt være tale om flere husstande, dvs. flere familier inden for samme gård eller hus.

Tabel 23. Herlighedsværdi pr. husstand i lav, Fleskum Herred

SOGN	Lav	Antal gårde	Antal huse	Antal husstande	Antal tdr. hartkorn	Antal tdr. hartkorn pr. husstand
Dal	Dall By	10	1	11	68,88	6,3
	Poulstrup By	3	0	3	12,29	4,1
Ferslev	Ferslev By	11	0	11	76,98	7,0
	Mjels By	6	1	7	37,04	5,3
	Nøtten By	4	0	4	31,52	7,9
	Pederstrup	1	0	1	3,99	4,0
Gudum	Gudum By	30	18	48	211,27	4,4
Gunderup	Fjellerad By	11	2	13	91,24	7,0
	Flamsted By	1	1	2	21,63	10,8
	Gunderup By	6	6	12	32,98	2,7
	Håls By	13	0	13	73,82	5,7
	Lundby By	6	4	10	40,95	4,1
	Oppelstrup By	9	0	9	37,49	4,2
	Skovstrup By	6	0	6	44,04	7,3
	Torderup By	9	0	9	48,01	5,3
	Vaarst By	21	0	21	127,71	6,1
	Klarup By	19	5	24	112,4	4,7
Lillevorde	Lillevorde By	18	1	19	117,79	6,2
Mou	Dokkedal By	11	2	13	23,22	1,8
	Egense By	15	11	26	43,67	1,7
	Høstemark Hgd.	3	1	4	17,73	4,4
	Knarmougård	1	0	1	3,93	3,9
	Mou By	21	7	28	65,82	2,4
	Nørre-Tranders	19	0	19	108,6	5,7
Nr.-Tranders	Smedegård	0	0	0	0	-
	Sohngårdsholm Hgd.	1	0	1	63,8	63,8
	Uttrup	18	1	19	115,3	6,1
	Øster Sundby	15	0	15	88,27	5,9
	Gistrup By	6	1	7	23,82	3,4
Nøvling	Gultentorp By	3	0	3	9,99	3,3
	Lundegårde	1	0	1	5,3	5,3
	Nøvling By	12	2	14	53,99	3,9
	Sæderup By	4	0	4	10,36	2,6
	Visse By	8	0	8	44,68	5,6
Romdrup	Romdrup By	18	0	18	161,58	9,0
Sdr.-Tranders	Gug By	4	2	6	40,16	6,7
	Sdr. Tranders By	21	1	22	116,78	5,3
Sejflod	Sejflod By	15	5	20	105,42	5,3
Storvorde	Storvorde By	30	7	37	161,48	4,4
	Storvorde Østerenge	0	0	0	0	-
Volsted	Volsted By	12	0	12	71	5,9
Fleskum Herred	I alt	422	79	501	2524,93	5,0

Kilde: Egen fremstilling.

Som helhed ligger Fleskum Herred højest med hensyn til herlighedsværdi pr. lav – det er det eneste herred, der ligger over niveauet for Østhimmerland som helhed.

Af Fleskum Herreds 41 lav har de 29 lav en gennemsnitlig værdi for antal tønder hartkorn pr. husstand på over gennemsnittet for hele Østhimmerland. Ud over lav uden registreret tønder hartkorn, angivet som nul, ligger det laveste, Egense By lav i Mou sogn, på 1,7 tønder hartkorn pr. husstand, mens vi finder den højeste gennemsnitsværdi på 63,8 tønder hartkorn i Sohngårdsholm Hovedgård Lav i Nørre Tranders Sogn. De relativt store gennemsnitstal findes primært i et par lav med kun én gård. I landsbyer ved kysten, hvor der også kan være fiskeri, er der mange huse, der er med til at give et lavt gennemsnit for antal tønder hartkorn for husstandene.

Men spredningen er stor på alle parametre. Lavene har fra ingen til tredive gårde. Det samlede antal af husstande svinger fra ingen til 48 husstande.

Tabel 24. Herlighedsværdi pr. husstand i lav, Helligum Herred

SOGN	Lav	Antal gårde	Antal huse	Antal husstande	Samlet antal tdr. hartkorn	Antal tdr. hartkorn pr. husstand
Blenstrup	Askildrup By	6	2	8	41,32	5,17
	Blenstrup By	5	2	7	25,93	3,70
	Dollerup By	9	0	9	54,19	6,02
	Horsens By	11	2	13	75,93	5,84
	Lindenberg Hgd.	1	0	1	63,72	63,72
Brøndum	Ejstrup By	7	2	9	27,44	3,05
	Mølholm By	1	0	1	16,6	16,60
	Store Brøndum By	21	18	39	120,53	3,09
Bælum	Bælum By	18	36	54	98,65	1,83
	Dragsgård	1	0	1	27,93	27,93
	Ll. Brøndum By	8	5	13	41,96	3,23
	Smidie By	8	0	8	61,05	7,63
	Vorgård Hgd.	1	1	2	25,04	12,52
Fræer	Fræer By	17	10	27	58,82	2,18
	Sejlstrup By	6	3	9	26,88	2,99
	Tustrup Hgd.	1	1	2	13,12	6,56
Gjerding	Gerding By	10	4	14	36,49	2,61
Komdrup	Komdrup By	9	2	11	85,45	7,77
Lyngby	Lyngby By	11	5	16	82,94	5,18
	Lyngby Skov	1	0	1	5,2	5,20
	Terndrup By	12	7	19	60,77	3,20

SOGN	Lav	Antal gårde	Antal huse	Antal husstande	Samlet antal tdr. hartkorn	Antal tdr. hartkorn pr. husstand
	Tvorup By	5	0	5	17,09	3,42
Nr. Kongerslev	Nr. Kongerslev By	24	19	43	168,39	3,92
	Refsnæs Hgd.	1	0	1	56,85	56,85
Sdr. Kongerslev	Kongstedlund Hgd.	1	0	1	36,32	36,32
	Sdr. Kongerslev By	22	6	28	95,89	3,42
Siem	Siem By	11	15	26	41,96	1,61
Skibsted	Randrup Hgd.	1	0	1	26,89	26,89
	Skibsted By	22	17	39	127,8	3,28
	Svanfolk By	12	3	15	64,28	4,29
Skørping	Rebild By	8	9	17	30	1,76
	Skindbjerg By	1	4	5	13,25	2,65
	Skørping By	14	11	25	65,37	2,61
	Teglgård	1	0	1	11,43	11,43
Solbjerg	Gl. Viffertsholm Hgd.	9	7	16	96,38	6,02
	Solbjerg By	13	11	24	53,33	2,22
	Tvoruplodskov	1	0	1	5,79	5,79
	V. Korup	0	0	0	-	-
	Viffertsholm Hgd.	0	0	0	-	-
	Ø. Korup Gde.	2	0	2	16,52	8,26
Torup	Asp By	3	0	3	8,55	2,85
	Asp Bys Skov	0	0	0	-	-
	Hellum By	11	7	18	30,79	1,71
	Torup By	7	6	13	17,42	1,34
	Tulsted	1	0	1	10,01	10,01
	Tvoruplodskov	0	0	0	-	-
Hellum Herred		334	215	549	2044,27	3,72

Kilde: Egen fremstilling.

Som det fremgår af tabellen, ligger Hellum Herred som helhed lavere i antal tønder hartkorn pr. husstand end Østhimmerland som helhed.

Af Hellum Herreds 46 lav har de 22 lav en gennemsnitlig værdi for antal tønder hartkorn pr. husstand på over gennemsnittet for hele Østhimmerland. Ud over tre lav uden registreret tønder hartkorn, angivet som nul, ligger det laveste, Torup By lav i Torup Sogn, på 1,34 tønder hartkorn pr. husstand, mens vi finder den højeste gennemsnitsværdi på 63,8 tønder hartkorn i Lindenberg Hovedgård i Blenstrup Sogn.

Som under Fleskum Herred findes de relativt store gennemsnitstal primært i et par lav med kun én gård, Lindenberg og Refsnæs. For Hellum Herred er de lavest liggende landsbyer ikke lokaliseret ved kysten, men i

den del af det østlige Himmerland, der i år 1683 er præget af arealer med hede og skov.

Selv om Hellum Herreds udstrækning er lille – 21 kilometer fra sydligste til nordligste punkt og 25 kilometer øst-vest, så er der igen tale om betydelige forskelle på alle parametre i tabellen. Lavene har fra ingen til 24 gårde. Det samlede antal af husstande svinger fra ingen til 54 husstande.

Tabel 25. Herlighedsværdi pr. husstand i lav, Hindsted Herred

SOGN	Lav	Antal gårde	Antal huse	Antal husstande	Samlet antal tdr. hartkorn	Antal tdr. hartkorn pr. husstand
Als	Als By	35	4	39	167,78	4,30
	Als Overdrev	1	0	1	1,07	1,07
	Buddum By	3	1	4	26,92	6,73
	Fruerlund By	6	2	8	18,86	2,36
	Haslevgårde	1	0	1	37,34	37,34
	Hedegårde By	1	0	1	6,6	6,60
	Helberskov By	10	4	14	76,04	5,43
	Hurup By	8	11	19	38,53	2,03
	Odde By	1	0	1	5,47	5,47
	Tofte By	1	0	1	17,54	17,54
	Akselterp By	3	1	4	7,87	1,97
Astrup	Astrup By	7	6	13	42,67	3,28
	Borup By	5	4	9	18,9	2,10
	Ll. Arden By	7	1	8	29,42	3,68
	Møldrup By	10	11	21	29,56	1,41
	Tisted By	10	4	14	52,7	3,76
	Villestrup Hgd.	1	0	1	37,21	37,21
	Døstrup By	9	5	14	65,94	4,71
Døstrup	Finderup By	3	0	3	12,21	4,07
	Hegedal	2	0	2	17,08	8,54
Hørby	Hostrup	2	0	2	10,14	5,07
	Hørby By	10	7	17	51,65	3,04
	Kirketerp By	1	1	2	9,42	4,71
	Tobberup By	8	2	10	31,05	3,11
	Barsbøl By	1	0	1	7,47	7,47
Ove	Houtved By	7	0	7	21,99	3,14
	Kielstrup By	10	2	12	30,4	2,53
	Ove By	17	9	26	75,52	2,90
	Ovegård Hgd.	1	0	1	31,28	31,28
	Overkarls Gde.	1	0	1	3,17	3,17
	Stubberup By	4	1	5	7,42	1,48
	Rold By	10	19	29	53,6	1,85
Rold	Toruphedegård	1	0	1	5,71	5,71

SOGN	Lav	Antal gårde	Antal huse	Antal husstande	Samlet antal tdr. hartkorn	Antal tdr. hartkorn pr. husstand
Rostrup	Blegedy Gde.	1	0	1	5,5	5,50
	Brøndbjerg By	11	1	12	26,09	2,17
	Hedegårde By	1	0	1	10,16	10,16
	Lundgård By	2	1	3	9,71	3,24
	Marienburg	0	0	0	0	-
	Monstrup By	5	0	5	8,1	1,62
	Nysum By	1	0	1	5,65	5,65
	Rostrup By	7	2	9	28,8	3,20
	Stenstrup By	6	0	6	26,79	4,47
	Tostrup By	3	0	3	10,33	3,44
	Viveterpgård	1	0	1	7,15	7,15
	Vrå Ejerlav	3	1	4	10,97	2,74
	Skelum	8	19	27	41,09	1,52
Skelum	Veddum By	14	18	32	124,17	3,88
	Store-Arden	3	4	7	16,14	2,31
Store-Arden	Klarlund	1	0	1	1,83	1,83
	St. Arden By	8	12	20	41,36	2,07
	Vejrholt	1	0	1	3,35	3,35
	Valsgaard	1	0	1	5,18	5,18
Valsgaard	Bramslev By	1	0	1	5,18	5,18
	Krogen	4	8	12	13,09	1,09
	Overkarls Gde.	1	1	2	3,43	1,72
	Redsø By	4	2	6	20,33	3,39
	Røkkendal By	1	0	1	4,95	4,95
	Skovbo By	2	0	2	8,96	4,48
	Skovsgård	9	1	10	32,61	3,26
	Staverslund Gde.	1	0	1	5	5,00
	Tofte By	2	0	2	12	6,00
	Ulstrup By	2	1	3	10,5	3,50
	Valsgård By	3	1	4	15,93	3,98
	Vebbestrup	1	0	1	10,69	10,69
	Gandrup By	3	0	3	12,54	4,18
Vebbestrup	Hvarre By	3	1	4	19,56	4,89
	Høndrup By	3	0	3	8,11	2,70
	Stokholm By	1	0	1	7,71	7,71
	True By	6	3	9	22,86	2,54
	V. Doense By	3	0	3	7,89	2,63
	Vebbestrup By	1	0	1	7,6	7,60
	Ø. Doense By	4	3	7	14,17	2,02
	Visborg	8	2	10	27,66	2,77
	Glerup By	8	2	10	27,66	2,77
	Havnø Hgd.	1	0	1	50,77	50,77
	Visborg By	22	34	56	87,88	1,57
	Visborggård Hgd.	1	0	1	82,75	82,75
	Vive	1	0	1	33,15	33,15
Vive	Dalsgård Hgd.	1	0	1	33,15	33,15
	Grevelund By	3	1	4	11	2,75
	Stevn By	1	0	1	7,85	7,85

SOGN	Lav	Antal gårde	Antal huse	Antal husstande	Samlet antal tdr. hartkorn	Antal tdr. hartkorn pr. husstand
	Vive By	20	10	30	63,84	2,13
	Østergårde By	3	2	5	17,93	3,59
Øls	Hald-Tostrup By	7	0	7	34,45	4,92
	Øls By	9	0	9	32,36	3,60
Hindsted Herred		404	223	627	2118,47	3,38

Kilde: Egen fremstilling.

Hindsted Herred har en noget anderledes organisering, end de to andre herreder, der er med til at udgøre Østthimmerland. Hindsted Herred har lige som de to andre herreder en opdeling på 14 sogne, men der er næsten dobbelt så mange lav i Hindsted Herred, end det er tilfældet i de to øvrige herreder i Østthimmerland.

Hindsted Herred har et enkelt lav med et antal tønder hartkorn på nul, og den gennemsnitlige værdi for antallet af tønder hartkorn i de enkelte lav ligger langt under gennemsnittallet for Østthimmerland og de to øvrige herreder.

Kun 37 af de 82 lav i Hindsted Herred har en gennemsnitsværdi for antal tønder land pr. husstand på over gennemsnittet for Østthimmerland.

Det højeste gennemsnit i dette herred har Visborggård Hovedgård Lav i Visborg sogn med 82,75 tønder hartkorn. Dette lav har altså landsdelens største antal tønder hartkorn pr. husstand (kun én husstand).

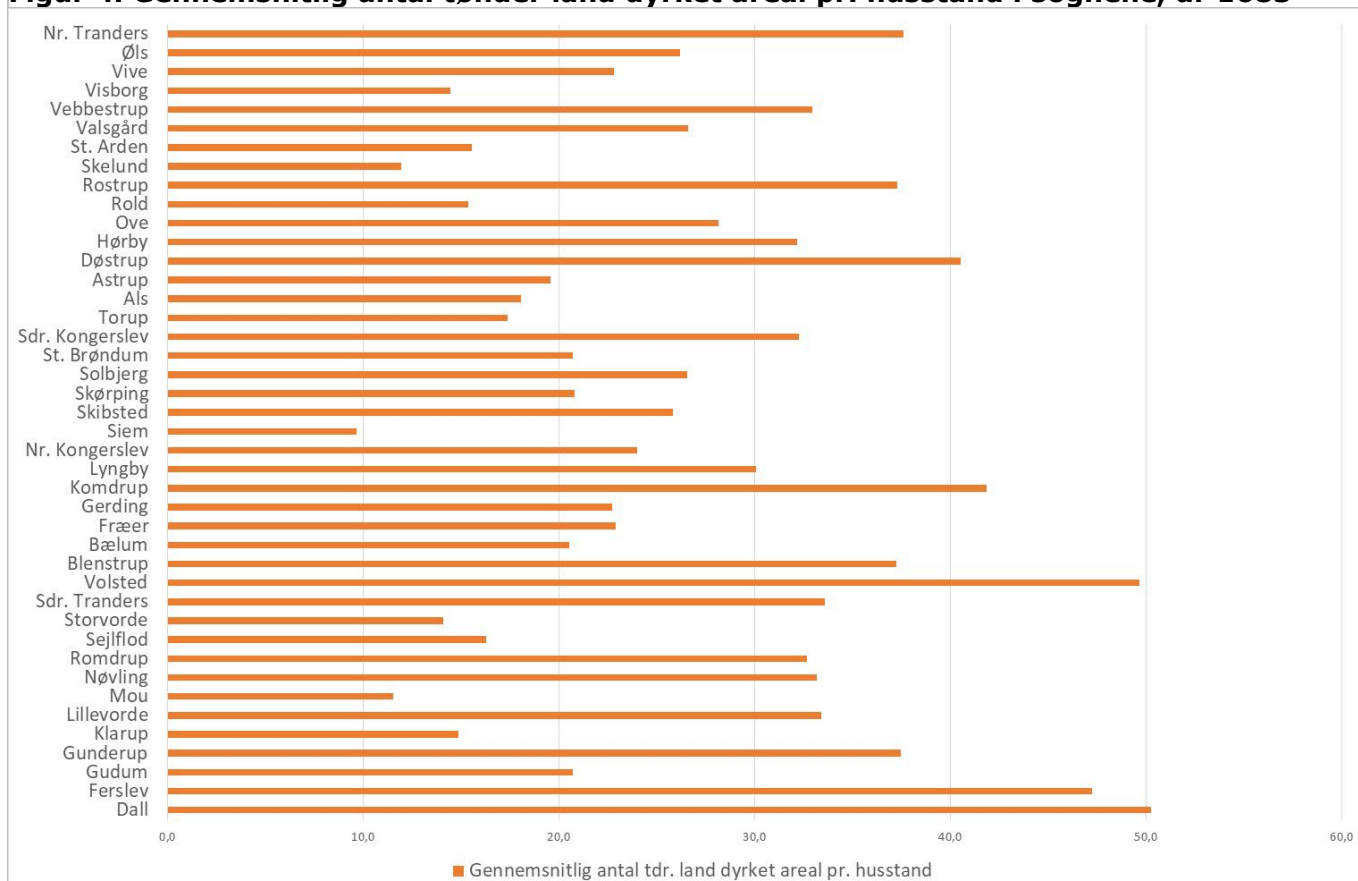
Det laveste gennemsnit er Als Overdrev Lav i Als Sogn med en gård og 1,07 tønder hartkorn pr. husstand. Netop Als Sogn er dog i 1683 kendetegnet ved at have andre erhverv end landbruget, f.eks. indsamling af tang samt produktion af salt.

Lavene i Hindsted Herred Lavene har fra ingen til 35 gårde. Det samlede antal af husstande svinger fra ingen til 56 husstande. Største antal husstande er Visborg By Lav, der har 22 gårde og 34 huse. I dag er landsbyen Visborg en lille landsby, på vej til at blive opslugt af byen Hadsund, der i øvrigt ikke eksisterede i år 1683.

6.3 Husstandenes adgang til dyrkede arealer

I Figur 4 er det gennemsnitlige dyrkede areal i hvert enkelt sogn i Østthimmerland år 1683 opgjort som gennemsnit for den enkelte husstand.

Figur 4. Gennemsnitlig antal tønder land dyrket areal pr. husstand i sognene, år 1683

Kilde: Egen fremstilling.

Dall Sogn har det største areal dyrket land pr. husstand med 50,3 tønder land dyrket areal. I den lave ende ligger igen Siem Sogn nederst med kun 9,7 tønder dyrket land pr. husstand. Gennemsnittet for alle østthimmerlandske sogne er på 26,8 tønder dyrket land pr. husstand. Atten sogne ligger over dette niveau i år 1683.

Det fremgår tydeligt i sammenstilling af de to ovenstående figurer, at herlighedsværdien pr. husstand i et sogn, stiger med andelen af dyrket land i sognet. Det fremgår også, at sognene har vidt forskellige betingelser, både målt i herlighedsværdien og i adgangen til arealer, der kan dyrkes på dette tidspunkt. Det var jo før anvendelse af kunstgødning

og andre teknologiske indgreb, der i eftertiden reducerer jordenes forskellighed betydeligt, hvad angår dyrkningsbetingelser.

6.4 De 'fede' sogne

Alle sognene i Østhimmerland var landsogne med landbrug som stort set eneste erhverv. Det synes derfor rimeligt at vurdere, at sogne med flest tønder hartkorn pr. arealenhed må være de bedst stillede sogne. Her ser vi bort fra befolkningstallet og anvender udelukkende antal tønder hartkorn som 'herlighedsværdi' for værdien af sognets samlede landbrugsproduktion.

I skemaet i Figur 5 er sognene opdelt efter to faktorer:

- Antal hektar, der skal til for at skabe en tønde hartkorn i sognet.
- Sognets arealstørrelse.

I skemaet opdeles sognene i forhold til, om de to faktorer ligger over en under gennemsnittet for sognene i Østhimmerland.

Figur 5. Opdeling af sogne i fire klasser ifht. arealstørrelse og antal hektar til en tdr. hartkorn

	Antal ha til en tdr. hartkorn < Østhimmerlands gennemsnit	Antal ha til en tdr. hartkorn > Østhimmerlands gennemsnit
Sognets areal > gnm.snt. for sogne i Østhimmerland	I	III
Sognets areal < gnm.snt. for sogne i Østhimmerland	II	IV

Kilde: Egen fremstilling.

Det gennemsnitlige antal hektar, der skal til at give en tønde hartkorn er for sognene i Østhimmerlands tre herreder 17,8 hektar. Mindste antal hektar pr. tønde hartkorn har Lillevorde sogn i Hellum Herred med 5,2 hektar til en tønde hartkorn. Største antal hektar, og dermed ringeste tilstand, har Mou sogn med 69,7 hektar til en tønde hartkorn. Mou Sogn omfatter størstedelen af Lille Vildmose.

Det gennemsnitlig antal hektar for sognene i Østhimmerland er på 2.542,8 hektar. Det største sogn er Mou Sogn på 10.764 hektar, altså fire gange større end gennemsnittet. Det mindste Sogn er Komdrup Sogn med et areal på kun 492,5 hektar. I år 1683 omfattede Komdrup Sogn ikke det areal, der hører under hovedgården Refsnæs. Denne hovedgårds jorde er i dag et lav under Komdrup Sogn. I år 1683 var herregården en del af Nørre Kongerslev Sogn.

De sogne, der i disse landbrugsdominerede landsogne, kan siges at være mest 'fede' og i en positiv situation må være de sogne, der både har et areal større end gennemsnittet for sognene i Østhimmerland og samtidigt kan beregnes at have den mindste forbrug af areal til at skabe 'herlighedsværdien' en tønder hartkorn. Disse sogne klassificeres i klasse I.

Denne klasse omfatter seks ud af de 42 sogne i Østhimmerland. Fra Fleskum Herred er det Gunderup og Nørre Tranders Sogne. Fra Helligum Herred er det Bælum Sogn. De øvrige sogne i Klasse I er sogne i Hindsted Herred, Als, Skelund og Visborg sogne.

Klasse II omfatter som klasse I sogne med et gennemsnit hektar til en tønde land, der er mindre end gennemsnittet for sognene i Østhimmerland, men i modsætning til Klasse I-sognene, har Klasse II-sognene et areal, der er mindre end gennemsnittet for sognene i de tre herreder i Østhimmerland.

Klasse II omfatter 20 af de i alt 42 sogne, der udgør Østhimmerland. Sognene er oplyst her:

Fleskum Herred	Helligum Herred	Hindsted Herred
Dall	Blenstrup	Øs
Ferslev	Komdrup	
Gudum	Lyngby	
Klarup	Nørre Kongerslev	
Lillevorde	Siem	
Nøvling	Skibsted	
Romdrup	Store Brøndum	
Sejflod	Sønder Kongerslev	
Storvorde		
Sønder Tranders		
Volsted		

Af Fleskum Herreds 13 sogne indgår de 11 i Klasse II. Også Helligum Herred er repræsenteret i denne gruppe med mange sogne. Dette herred har 8 sogne ud af i alt 14 som Klasse II sogne. Derimod er Hindsted Herred kun repræsenteret med det arealmæssigt lille Øls Sogn.

I klasse III er de sogne, der har et større areal end gennemsnittet for sogne i Østthimmerland, men her skal der flere hektar areal til at skabe en tønde hartkorn, end det er gældende for gennemsnittet for alle sognene i denne analyse. Klasse III omfatter ni sogne. Fleskum Herred er kun repræsenteret med Mou Sogn. Helligum Herred er repræsenteret med de to sogne Skørping og Solbjerg. Resten af sognene, seks sogne, er fra Hindsted Herred. Det er Astrup, Rostrup, Valsgård, Vebbestrup, Vive og Ove sogne.

Klasse IV i denne opgørelse omfatter de landbrugsmæssigt dårligst stillede sogne. Der skal flere hektar areal til at skabe den gennemsnitlige antal tønder hartkorn pr. arealenhed for hele Østthimmerland, og sognene er endog gennemsnitligt mindre end den gennemsnitlige størrelse for landsdelen. Den klasse omfatter i alt syv af Østthimmerlands 42 sogne.

Klasse IV omfatter ingen sogne fra Fleskum Herred. Fra Helligum herred er Fræer, Gerding og Torup Sogne i denne klasse. Hindsted Herred er repræsenteret med de fire sogne Døstrup, Hørby, Store Arden og Rold.

For Klasse IV sognene er det interessant, at de alle ligger langs den vestlige grænse af Østthimmerland. Jf. Videnskabernes Selskabskort er disse sogne domineret af relativt store arealer, der ligger i natur som enten hede eller skov. Store Arden og Rold er skov-sogne. Sognene udgør en betydelig del af det, der i dag er Rold Skov.

7 Sammenfatning for analyse af de østhimmerlandske sogne

Det er en stor oplevelse at arbejde med et så gedigent et talmateriale, der oprindeligt blev indsamlet for 340 år siden.

Analysen i denne rapport havde ikke kunnet blive gennemført uden muligheden for at anvende det arbejde, som er gennemført på området af andre.

Henrik Pedersen gennemførte frem til sin død i 1920'erne det grundlæggende arbejde med at indsamle grunddata fra de gamle arkiver. Arkiverne er i dag tilgængelige online på Rigsarkivets hjemmeside, men uden øvelse er det for mange, inklusive undertegnede, meget vanskeligt at tyde skrivemåden fra 1600-tallet. Det arbejde gennemførte Henrik Pedersen, samtidigt med at han systematiserede oplysningerne til en form, der gør det nemt at dykke ned i materialet.

Karl-Erik Frandsen gennemførte i 1980'erne et grundlæggende arbejde med at udforske, systematisere og kortlægge driftssystemerne i alle landets sogne.

Peder Dam har gennemført et enestående arbejde med at digitalisere de grundlæggende data fra Henrik Pedersens tabelværk samt de daværende administrative grænser, lokaliseret de relevante bebyggelser m.v. Peder Dams grundlæggende arbejde og hans generøse frigivelse af det store arbejde til andre brugere, har muliggjort udarbejdelsen af digitale kort over det østhimmerlandske områder. Det er også Peder Dam, der har digitaliseret Videnskabernes Selskabs kort fra 1790'erne.

Denne rapport dykker specielt ned i det materiale, som omhandler Østhimmerland. Mange spørger, hvad vi skal bruge alle de gamle oplysninger til. Jeg håber, at denne rapport giver svaret i sig selv. Ved at forstå udgangspunktet for, hvor vi i dag befinder os, og hvordan vi i dag vurderer vores potentialer og muligheder, så skaber vi en ny forståelse for, hvad udvikling er, og hvad der skal til for at være med til at påvirke denne udvikling i en mere positiv retning.

340 år er lang tid. Det er mere end ti generationer tilbage i tiden. Materialet fra 1692 betegnes Christian den 5. matrikel. Efterfølgende har der været tolv monarker i kongeriget Danmark.

Det eneste, der er tilbage fra den tid, er nogle ganske få bebyggelser, herunder mange af vores landsbykirker, som vi benytter den dag i dag. Alligevel er det muligt at genkende vores egn i det analyserede materiale. De grundlæggende træk i landskabet, kan vi genkende i det landskab, der omgiver os i dag. De fleste stednavne er bevarede, selv om stavemåden kan være forskellig, og grænser for sogne og lav ligner meget de sognegrænser, der eksisterer den dag i dag.

Bosætningsmønster og landbrugets udviklingsgrad var betydeligt påvirket af de forskellige geologiske og geografiske betingelser, som det østthimmerlandske landskab danner – i langt højere grad end i dag, hvor nye teknologier muliggør dyrkning på næsten alle mulige typer jord.

Det er vanskeligt af sætte sig ind i befolkningens dagligdag i 1680'erne. Det har været et liv præget af et koldt klima og dermed forbunden misvækst, og oveni har landet været præget af ufred i krige, som Danmark ikke slap godt fra.

Statens finanser var dårlige, og det var netop det forhold, der gjorde det nødvendigt at effektivisere og forøge beskatningen af landbrugserhvervet. Til dette formål krævedes en mere nøjagtig opgørelse af de 'herlighedsværdier', som landbrug i alle størrelse besad, så de kunne beskattes til fordel for en slunken statskasse.

Landbruget var totalt dominerende i Østthimmerland i 1600-tallet. Det var et landbrug, der primært byggede på selvforsyning og et mindre salg af dyr og korn, så der kunne samles penge til indkøb af nødvendige landbrugsredskaber, beklædning m.v. Der var endnu ikke gennemført nogen udflytning, så landsbyerne bestod af gårde, nogle få huse, kålhaver og en fællede med græs.

Bønderne i gårdene var typisk fæstebønder, og beboerne af husene var enten den lokale landsbyhåndværkere eller daglejere i landbruget. I de største landsbyer boede præsten, og der lå præstegården. Den vigtigste person på egnen var dog godsejeren på den nærmeste hovedgård.

Godsejeren var af kongemagten tildelt ansvaret for ledelsen på godt og ondt af de lokale sogne.

Østhimmerland er i denne analyse defineret til at omfatte de daværende tre herreder, Fleskum, Hellum og Hindsted Herreder. Det geografiske område omfatter med sine godt tusinde kvadratkilometer næsten tre procent af landets samlede areal.

De tre herreder var igen opdelt i 42 sogne og 179 lav. Det er disse relativt små administrative enheder, der udgør kernen i analyserne i denne rapport.

Østhimmerland vurderes i analysen i forholdt til resten at daværende Aalborghus Amt og hele landet. Analysen viser, at der – måske især forårsaget af de naturmæssige forhold med store moseområder, skov og hede – var relativt færre bosætninger og gårde samt huse, end tætheden i resten af amtet og i hele landet.

Egnen må som helhed betegnes som mindre egnet til landbrugsproduktion end resten af landet. Hvor det gennemsnitlige antal hektar jord til at give en tønde hartkorn for hele landet var 10,3 hektar, så lå både Aalborghus Amt og Østhimmerland på omkring 16 hektar. Det dyrkede areal omfattede således også kun 21,4 procent af egnens samlede areal, hvor det dyrkede areal i hele landet omfattede 28,9 procent.

Overordnet set er Østhimmerland præget af lokalisering af bebyggelse på de holme, der før landhævningen var omgivet af stenalderhavet, hvor den tidligere havbund var vanskelig tilgængelig i form af vådområder og mose. Mod vest var egnen præget af store skov- og hedeegne, mod øst lå Lille Vildmose hen som et stort set utilgængeligt område uden veje, og mod syd var der også større skovområder samt områder ude ved kysten med sandflugt.

Umiddelbart fremstår sogneopdelingen som et netværk, der opdeler landet i relativt ens arealer, både i størrelse og indhold, men analysen af det østhimmerlandske område viser, at dette ikke er korrekt.

Analysen af landbrugets organisering og betingelser for landbrugsproduktion i de østhimmerlandske sogne viser, at der er tale om

forholdsmæssigt store forskelle mellem de enkelte sogne på stort set alle de parametre, som der er data på fra året 1683.

Landsbyerne var også differentieret i størrelse, og det fremgår af analysen, at dominerende landsbyer på egnen i dag ikke nødvendigvis var de største for godt 300 år siden – og omvendt. Faktisk er der opstået nye byer, mens det, der dengang kunne kaldes storlandsbyer i dag, er meget små bosætninger.

Et dominerende islæt i daværende organisering af landbruget i Østhimmerland var de relativt store hovedgårde. Hovedgårdene, og heri er ikke medregnet de gårde, der var fæstere under hovedgårdene, omfattede 7,7 procent af det samlede dyrkede areal. Hovedgårdene sad også normalt på de bedste landbrugsarealer, således at andelen af det opmålte antal tønder hartkorn for de seksten hovedgårde var på 9,2 procent.

Betegnelsen 'gårde' er et relativt svagt begreb i denne analyse. Henrik Pedersen opdelte gårde i forhold til størrelse, således at huse, var alle bebyggelser med under 1 tønder land hartkorn. Problemet i definitionen af gårde er, at nogle gårde i matriklen havde mere end en bonde tilknyttet, og ofte var gårdene allerede opdelt. Samtidigt var der relativt mange gårde, der på grund af befolkningstilbagegang efter krig lå øde og ubeboede hen.

Med disse forhold in mente, så har Henrik Pedersen i sin systematisering af matrikeldata fra 1680erne beregnet, at antallet af gårde i det østhimmerlandske område var 1.160 gårde. Hertil kom 221 huse med jord og 296 huse uden jord. Det samlede antal husstande var således på 1.677 i form af gårde, incl. hovedgårde, og huse. Til sammenligning var der i år 2017 693 husstande i form af villaer og lejligheder alene i landsbyen Sønder Kongerslev midt i Østhimmerland.

I Østhimmerlands landsbyer var den langt dominerende driftssystem eller dyrkningssystem græsmarksbrug med tægter. Mere end tre fjerdele af det dyrkede areal i landsbyerne var underlagt dette dyrkningssystem. Men af de i alt 137 landsby-lav var der sytten lav, der anvendte en anden type dyrkningssystem på landsbyens agre. Forskellen skal netop ses i betydelige forskelle i naturmæssige forhold sogne og lav i mellem.

Disse forskelle i betingelser for landbrugsproduktion gav selvfølgelig også betydelige forskelle i det antal tønder hartkorn, som landbrugene i de lokale sogne og lav blev vurderet til. Hvor antal tønder hartkorn i Fleskum Herred var på 5,0 tønder hartkorn pr. husstand, var samme tal for Hellum og Hindsted Herreder på kun 3,7 og 3,4 tønder hartkorn.

Når der så samtidigt var store forskelle i bonitet og i størrelsen af områder til dyrkning, betød dette, at der var relativt store forskelle i lokalbefolkningens adgang til et godt udbytte af landbruget. I analysen opdeles sognene i 'fede' sogne og det modsatte. De såkaldte 'fede' sogne omfattede seks sogne fordelt på alle tre herreder. Modsat var der syv sogne. Det er interessant, at alle disse sogne ligger i den vestlige del af Østhimmerland i de områder, der er mest domineret af skove og heder.

8 Anvendte kilder og litteratur

Bjørn, Claus (red.): Det danske landbrugs historie II, 1536-1810.

Dam, Peder: GIS-baserede bebyggelses- og ejerlavskort 1681-1688, 2004. Incl. filen Metadata.

Den Store Danske, denstoredanske.lex.dk, opslag juni 2022.

Frandsen, Karl-Erik: Atlas over Danmarks Administrative Inddeling efter 1660, 1984.

Frandsen, Karl-Erik: Vang og tægt, Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83, Bygd, 1983.

Landbrug og Fødevarer: Hos landmanden. Fakta om fødevareklyngen, 2018.

Pedersen, Henrik: De danske landbrug. Fremstillet på grundlag af forarbejderne til Christian V.s matrikel 1688. Udgivet efter hans død på bekostning af Carlsbergfondet, Retrotryk for Landbohistorisk Selskab, København, 1975.

Porsmose, Erland: Danske landsbyer, Gyldendal, 2008.

Rasmussen, Alexander: Komdrup Sogns beskrivelse og historie. Særtryk af Aalborg Amts historiske Samfunds Aarbog, 1924

Skrubbeltrang, Fridlev: Det danske Landbosamfund 1500-1800, Udgivet af Den danske historiske Forening, 1978.

Videnskabernes Selskab: Kort fra 1791.

Wikipedia: Diverse opslag, foråret 2022.

